ENVER MULAHALILOVIĆ

VJERSKI OBIČAJI MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

Izdavač:

Islamska zajednica u R BiH
Ured Rijaseta u Istanbulu

*

Za izdavača:

Osman Lavić

*

Urednici-izdanja za muhadžire

Osman Lavić
Mirsad Kalajdžić

*

Sponzori

Ova knjiga je ugledala svjetlo dana zahvaljujući donaciji braće Halila Puškara i Paše.
Koristimo priliku da se u ime bosanskih muhadžira zahvalimo na njihovom donatorstvu.

Izdavač

ENVER MULAHALILOVIĆ

VJERSKI OBIČAJI MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

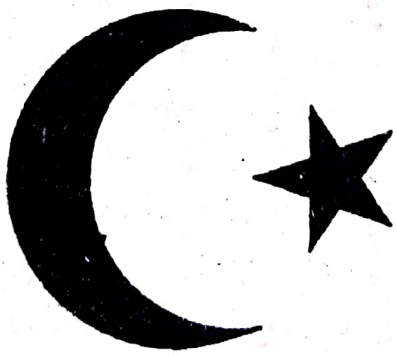

Istanbul, 1995.

Predgovor izdanju za muhadžire,

Knjiga koju imate pred sobom je deseti naslov koji Ured Rijaseta IZ-e u R BiH u Istanbulu, u sklopu Muhadžirske biblioteke, pokrenute prije godinu dana, priređuje. Cilj nam je bio, kako je to naglašeno u predgovoru prvoj knjizi,"što više islamskog štiva pokloniti našoj braći i sestrama u tuđini, našim muhadžirima, da se druže sa knjigom, da uče i proučavaju."

Dugo godina Bošnjaci su planski otrgnuti od svojih običaja s ciljem otuđivanja od vlastite vjere, kulture, i tradicije. Često se nisu birala sredstva da se među muslimanima zatre svako sjećanje na islamsku kulturu, običaje i tradiciju. Ne tako davno ljudi su gubili radna mjesta ili pak bivani podvrgnuti kritici i poruzi zbog toga što su osunnetili dijete, pristupili dženazi svog roditelja, priredili ikrar dovu za odlazak na hadž svojih najbližih i slično. Takvom otuđivanju je nerijetko doprinosio i naš nemaran odnos prema svemu onome što je vlastito, što nije tuđe, strano. U dobroj mjeri smo bili usvojili tuđe običaje i promovirali ih kao vlastite s ciljem poistovjećivanja sa " komšijama" kojima smo se na sve načine pokušavali dodvoriti. Sada nam je bjelodano jasno da to nije bio dovoljan razlog da nas naše "komšije" prihvate kao sebi ravne. I pored toga su nas, gdje su to god imali mogućnost, poklali, protjerali, uništili su ili opljačkali sve što je podsjećalo na to da su tu nekada živjeli Bošnjaci a s ciljem zatiranja i posljednjeg traga islamske kulture. Parkinzi na mjestima gdje su do nedavno bile veleljepne džamije, poravnata groblja, uništena turbeta i sl., najbolje svjedoče o tome.

Knjiga koju ti nudimo,dragi brate i sestro, ima cilj da se upoznaš sa našom bošnjačkom kulturom i običajima, kako bi ih otrgli od zaborava i vratili u naš svakidašnji život. Ona na veoma pristupačan način valorizira sa pozicija islamskog učenja običaje bošnjačkog naroda tako što se ili direktno ukazuje na običaje koji su neislamski ili se pak izražava sumnja da su neki običaji u skladu sa Kur' anom i praksom Allahovog Poslanika s.a.w.s. Drugi će nas cijeniti i uvažavati onoliko koliko mi sami budemo poznavali, cijenili i prakticirali vlastitu vjeru, kulturu i običaje.

Osman Lavić

UVODNE NAPOMENE

Nećemo reći ništa novo ni nepoznato kada kažemo da su duhovni život i običaji bosanskohercegovačkih Muslimana, kao, uostalom, i drugih naših naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini, pa i šire, vrlo bogati po svojim sadržajima, obilju i ljepoti oblika i načina na koje se oni iskazuju. O tome najrječitije govore naše sabrane i nesabrane narodne umotvorine: junačke, lirske i druge narodne pjesme; narodne balade, priče, basne, bajke, poslovice, zagonetke i dr.

Među prvima koji su ukazali na muslimanske epske pjesme kod nas bili su putopisci, koji su proputovali kroz naše krajeve. To su: Slovenac Benedikt Kuripešić, u svom Putopisu, kada je 1530 — 1531. godine putovao iz Beča u Carigrad kao tumač izaslanstva. Francuz Paullet 1658. godine; Turčin Evlija Čelebi 1660. godine i dr.[1])

Zahvaljujući Talijanu Albertu Fortisu (1711 — 1803), opatu, filologu, prirodnjaku i putopiscu, naša muslimanska narodna balada Hasanaginica je u svom originalu i prijevodu objavljena u Veneciji 1774. godine i tako postala poznata široj i našoj i svjetskoj javnosti.[2])

Tom i takvom bogatstvu našeg duhovnog stvaralaštva — življenja i običaja — doprinijeli su, na određen način, svakako i vjerski običaji Muslimana, o kojima će se govoriti u ovome radu. U njemu se neće tretirati razna vjerovanja, sujevjerja i praznovjerja koja imaju pretežno narodni karakter i koja su, manje-više, zajednička svim našim narodima i koja svoje porijeklo vuku iz praslavenskih vremena. Izuzetak čine samo oni predislamski običaji čiji su sadržaji islamizacijom poprimili izrazito islamsko-vjerski karakter.

O tragu praslavenskih narodnih vjerovanja i običaja kod bosanskohercegovačkih Muslimana govori Hamza Humo (1895 — 1970) u Spomenici dvadesetipetogodišnjice Gajreta od 1903. do 1928. godine.[3])

Posebnu vrstu islamskih običaja kod nas, o kojima će biti riječi u ovome radu, čine običaji i praksa koji su došli zajedno s islamom (npr. mevludi i dr.), ili su kasnije uvedeni kao islamski običaji, koji postoje i danas ili su doskora postojali (npr. posebne vrste dova, zijaret ša'ri se'adet i dr.). Nećemo se upuštati uvijek u ocjene koliko su oni po svom nastanku (izvorištu) i karakteru dokraja islamski. Ovo zbog toga što su ti običaji bili dugi niz godina pa i danas dio islamskog življenja kod nas, zapravo tako ih sami njihovi izvršioci doživljavaju i osjećaju.

Poznato je da su pojedini islamski običaji kod nas u raznim krajevima različiti i da su poprimili neka svoja lokalna obilježja. Može se čak reći da te razlike, nastale u raznim krajevima i okolnostima, nisu uvijek tako velike da bi ih trebalo posebno isticati. U izuzetnim slučajevima, kada se radi o izrazitim specifičnostima određenih običaja u pojedinim krajevima, te specifičnosti će biti posebno iskazane (npr. kod bajramskih običaja, održavanja raznih dova i dr.).

O životu i običajima Muslimana u Bosni i Hercegovini može se mnogo saznati i iz pripovijesti, anegdota, dosjetki, narodnih lirskih i epskih pjesama i dr., objavljenih u muslimanskim časopisima i listovima: Beharu, Biseru, Gajretu, Novom beharu i dr. ili u posebnim godišnjacima i zbirkama koje se bave izučavanjem narodnih običaja i folklora. Naročitu pažnju i nepodijeljene simpatije bosanskohercegovačkih Muslimana privukla je na sebe, u svoje vrijeme, knjiga Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini od Antuna Hangija, koja je izašla 1899. god. u Bihaću, kao prvo, a potom 1906. god. u Sarajevu, kao drugo izdanje.

Knjiga je 1907. godine izašla u Sarajevu na njemačkom jeziku, i to u znatno proširenom i ispravljenom izdanju. Službujući kao učitelj, prvo u Maglaju, a zatim u Livnu, Bihaću i Banjaluci krajem XIX i početkom XX stoljeća i družeći se s Muslimanima, Hangi je upoznao njihov život i običaje (narodne i vjerske). Pored narodnih običaja Muslimana u Bosni i Hercegovini, on je vrlo dobro uočio i upoznao mnoge njihove vjerske običaje i vjerno ih iznio u svojoj knjizi. Iako po obimu dosta skromno, spomenuto djelo nudi obilje podataka i predstavlja određenu naučnu vrijednost i nosi pionirski primat iz te oblasti kod nas. Antun Hangi je bio i saradnik pedagoškog lista „Školski vjestnik" koji je pokrenula i osnovala Zemaljska vlada 1894. godine, u kome je objavio više zapaženih naučnih radova. Zato će se, u ovom radu, sa zadovoljstvom, koristiti podaci o pojedinim islamskim običajima koje je Hangi iznio kao i podaci iz drugih naučnih radova o vjerskim običajima bosansko-hercegovačkih Muslimana, objavljenih u raznim časopisima i knjigama.

Područje vjerskih običaja kod nas ostalo je do danas nedovoljno istraženo i naučno neobrađeno. Mnogi vjerski običaji Muslimana nisu zabilježeni; neki od njih su se izgubili; ima ih koji su potpuno zaboravljeni ili se nalaze pred zaboravom. U to smo se i sami uvjerili kada smo počeli prikupljati podatke o pojedinim vjerskim običajima koje pamtimo iz djetinjstva, u kojima smo sami učestvovali (npr. kišne dove, ispraćaj i doček hadžija i dr.). Iako su nekada u njima sami učestvovali mnogi ne mogu dati podrobnije podatke o njima, jer su te običaje vremenom zaboravili, a slabo ima šta zabilježeno.

Zadatak ovog rada je da, uz korištenje određene, dosad objavljene i nama dostupne literature o vjerskim običajima i folkloru, naravno uz određena vlastita zapažanja i sugestije drugih, bar u kratkim crtama

pokuša registrovati i opisati neke islamske običaje kod nas, čiji je, u većini slučajeva, glavni motiv i osnovna svrha bila i ostala: razrada i praktična primjena islamskih propisa i preporuka, dogradnja i učvršćenje islamskog morala, ljudskog i humanog življenja i bratskih međuljudskih odnosa, razvijanje ljubavi i poštenog odnosa prema radu, duhovno obogaćenje porodičnog života itd.

Pojedini vjerski običaji kod nas imali su kroz stoljeća veliki značaj u životu vjernika, ljubomorno su čuvani i njegovani kao islamski običaji, koji su odigrali veoma pozitivnu ulogu. Međutim, neki od njih, u cjelini ili u pojedinostima, poprimali su vremenom neke elemente koji nisu uvijek u skladu s islamskim propisima, islamskom etikom i životom. O nekim takvim pojavama poznati su stavovi vrhovnih islamskih institucija kod nas. O mnogima je pisano, a i danas se piše, u našoj islamskoj štampi. U svakom slučaju osjeća se potreba da se praksa kod pojedinih islamskih običaja uskladi s islamskim učenjem i jedinstveno reguliše i objedini.

Tema ovog rada (Vjerski običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini) jako je opsežna jer njezini sadržaji obuhvataju i prate život vjernika od njegovog rođenja, pa do smrti. Međutim, u ovom radu ukratko biće prikazani osnovni vjerski običaji, i to ne svi, bez detaljnih opisa. Zato će se nastojati da se kod obuhvaćenih vjerskih običaja iznese i istakne samo ono što je bitno i karakteristično, a za detalje i podrobnije podatke čitaoci će se moći obratiti na literaturu, koja će na kraju rada biti navedena.

Osjećam se dužnim da se najtoplije zahvalim svima koji su mi, na bilo koji način, pomogli u ovom radu, i to: Husein-ef. Kujundžiću i hadži-Ibrahim-ef. Hukićeviću, oba iz Gornjeg Rahića kod Brčkog, zatim Aliji Sadikoviću i Sadiji Idrizoviću, oba iz Tuzle i posmrtno Abduldželilu Sadikoviću (1926 — 1985), iz Malog Zvornika i drugim.

Posebnu zahvalnost izražavam hafizu Mahmudu Traljiću i posmrtno dr Muhammedu Hadžijahiću (06. 02. 1918 — 21. 06. 1986), oba iz Sarajeva, na njihovim dragocjenim zapažanjima i sugestijama, koje su mi pružili nakon što su ovaj rad u konceptu pregledali. To se odnosi naročito na brojne muslimanske običaje u Sarajevu, na koje su mi ukazali i podatke o njima, kao njihovi veliki poznavaoci, velikodušno pružili.

Autor

ROĐENJE DJETETA I NADIJEVANJE IMENA

Brak i bračna zajednica između muškarca i žene, kao osnovna ćelija ljudskog društva, ima svoje izvorište i u osnovnim izvorima islamskog učenja — Kur'anu i Hadisu. Krajnja svrha bračne zajednice po islamu, pored međusobnog usrećenja njezinih članova, jesu djeca i potomstvo.[4])

Kur'an i Hadis ubrajaju djecu u najljepše ukrase i vrijednosti ovog svijeta, a položaj roditelja uzdižu na stepen neprikosnovenosti. Otuda islamska praksa i običaji poklanjaju veliku pažnju bračnom životu, posebno djeci i njihovom životu i odgoju.

Rođenje djeteta u braku predstavlja za roditelje veliki događaj u životu. Za taj dan oni se pripremaju, posebno majke. To su dani velikog iščekivanja, radovanja i strahovanja, u isto vrijeme.

Poseban ugođaj u muslimanskoj porodici, poslije rođenja djeteta, predstavlja nadijevanje imena djetetu po islamskim običajima. Roditelji nastoje svome djetetu odabrati i nadjenuti lijepo ime, kako po izgovoru, tako i po lijepom značenju. O nadijevanju lijepih imena djeci postoje brojne Muhammedove, a.s. izreke.[5])

Gotovo je ustaljen običaj kod muslimana da se nadijevanje imena djeci obavlja na jedan skroman, ali ipak svečan i islamski način. Obično se sedmi dan po rođenju djeteta okupi najbliža rodina i bliski prijatelji u kući dječijih roditelja, uz prisustvo mjesnog ili nadležnog imama koji obavlja sami čin nadijevanja imena novorođenčetu po islamskim običajima.

Pošto majka, posebno za tu svrhu, okupa, namiriše i obuče dijetetu čistu, lijepu i svečanu opremu, ona ga

preda u ruke imamu, koji s Bismillah i tekbirom preuzima dijete i s njim u naručju se okrene prema kibli i potom mu na desno uho, laganim glasom, prouči ezan, a na lijevo ikamet. Iza toga imam sjedne i prouči jedan odlomak iz Kur'ana, zatim prouči uobičajenu prigodnu dovu, koju prisutni poprate sa „Amin"! Poslije toga imam naglas izgovori dječje ime, odnosno nazove novorođenče njegovim imenom, koje su mu roditelji prethodno sami izabrali i na kraju čestita roditeljima i zaželi djetetu i njima sreću, dug vijek, zadovoljstvo i sl.[6])

Ima slučajeva da se djeci, pored glavnih imena, po kojim se zvanično vode u matičnim knjigama, nadijevaju druga imena, po kojima se nazivaju i poznaju u svakodnevnom životu. Ona obično nastaju još u djetinjstvu, iz milja, a onda kasnije preuzimaju funkciju imena i izvan obitelji.

Običaj je da se prilikom nadijevanja imena djetetu u roditeljskoj kući upriliči za uzvanike skromniji zijafet, a uz to još i Mevlud prouči i sl.

Pored ustaljenog islamskog običaja oko nadijevanja imena djeci, postoje kod nas, ponegdje, običaji o nadijevanju i predijevanju imena, koji imaju čisto narodni karakter. Prema narodnom vjerovanju roditelji, kojima se „ne da u djeci", na više načina svojoj djeci nadijevaju ili predijevaju imena, najčešće ona koja imaju profilaktični ili totemistički karkter. Takvih imena ima i među muslimanskim imenima orijentalnog porijekla. Obično su to imena koja imaju značenja opasnih zvijeri, kao što su: Kurt (iz tur. kurt — vuk, kurjak), Arslan (iz tur. arslan — lav), Kaplan (iz tur. kaplan — tigar), Esed (iz ar. esed — lav) i dr. Na takva imena kod nas ukazali su, između ostalih, Vuk Karadžić, u svome Srpskom rječniku istumačenom njemačkim i latinskim riječima, Beč 1851. godine, kod tumačenja riječi VUK, kao i dr Ismet Smailović u Muslimanskim imenima orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1977. godine, str. 36 — 37.

Najčešći način predijevanja imena kod nas po narodnim običajima i vjerovanju iz navedenih razloga i motiva je tzv. „kumovanje" koje, naravno, nema nikakve veze sa islamskim učenjem i njegovim običajima.[7])

U većini slučajeva i s vrlo malim izuzecima muslimanska imena su kod nas, kao i kod muslimana širom svijeta, orijentalnog porijekla. To ne znači da ta imena ne mogu biti i narodna, ako su prikladna i ako ispunjavaju kriterije muslimanskih imena.[8])

Kod nas je vrlo rano došlo do skraćivanja muslimanskih imena, naročito onih složenih (dvočlanih ili dvorječnih), kao što su: Avdo od Abdullah, Šemso od Šemsuddin, Zulfo od Zulfikar i dr. Na tu pojavu kod nas prvi je ukazao Evlija ibn Derviš Mehmed Zilli, poznat kao Evlija Čelebi (rođen u Istanbulu 25. marta 1611. godine, za koga se pouzdano ne zna gdje je i kada tačno umro, osim da je živio do iza 1682. godine), turski putopisac, u svom Putopisu (Sejahatnami), opisujući Sarajevo prilikom putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu 1660. godine.[9]) Skraćena imena kod nas često služe i imaju hipokorističko značenje i upotrebljavaju se kao imena od milja i radosti. Takvih skraćivanja imena nema u orijentalnim jezicima iz kojih potječu naša muslimanska imena.[10])

SUNNETLUCI

Obrezivanje (cirkumcizija) ili sunnećenje muške djece kod muslimana vršilo se i vrši po Muhammedovoj, a.s. preporuci, na što ukazuje i sam naziv tog čina. Obrezivanje se vršilo i po Ibrahimovom, a.s. sunnetu i obavljali su ga, izgleda, svećenici, a ponekad i liječnici.[11]) O tome postoji predaja koju prenosi Ebu Ejub el-Ensari, Muhammedov, a.s. drug, po kojoj su i neki raniji Božji poslanici preporučivali svojim sljedbenicima obrezivanje muške djece.[12])

Rijetko je koji vjerski običaj kod Muslimana u nas dosljednije sprovođen. Sunnetluku se poklanjala izuzetna važnost. Obrezivanje se obavljalo isključivo iz vjerskih pobuda. Međutim, danas je poznato da je obrezivanje korisno i iz čisto higijenskih i zdravstvenih razloga. Iz tih razloga se danas u svijetu i mnogi nemuslimani obrezuju.

Evo što o samom načinu obavljanja sunnetluka kaže dr Abdullah Bukvica (Rogatica, 1881. — Brčko, 6. X 1969.)

„Sunnet su u prijašnje doba, može se uzeti do konca devetnaestog stoljeća, obavljali u Bosni i Hercegovini takozvani berbe — berberi, u našem jeziku brice — brijači, a kako je u BiH za tursko vrijeme bilo jako malo profesionalnih liječnika, i ukoliko ih je i bilo, to su bili vojni liječnici, ti su berberi u isto vrijeme bili i džerrahi — ranari, a donekle i hirurzi, koji su ispravljali prelomljene kosti, liječili rane, a bilo ih je takvih, koji su i operacije provodili, kao vađenje kamenca iz mokraćnog mjehura (kao što navodi pok. dr R. Jeremić). Oni su bili samouki, primali su zanat od oca ili su podučavani od svoga majstora. Ovi ranari su većinom bili kršćani, ili Jevreji, dok su se sunnećenjem bavili isključivo muslimani. Pripreme za sunnećenje u kući bile su sljedeće: kuća bi se na dva-tri dana prije temeljito čistila, sobe bi se okrečile, podovi izribali, posteljina dobro protresla, provjetrila, vuna iz dušeka iščešljala, čaršafi jorganski i dušečni kao i jastučnice oprale. Sunnećenje se obično obavljalo u proljeće ili ranu jesen, pazilo se da se sunnećenje ne obavlja u vrućim danima."[13])

Poznato je da je dr Risto Jeremić, čuveni ljekar i upravnik Bolnice u Tuzli, prije prvog svjetskog rata, bio veliki zagovornik i pristalica obrezivanja muške djece s medicinske i zdravstvene strane.[14])

Može se slobodno reći da je izraz „berbo" nasuprot izrazu „berber", kao njegov skraćeni oblik kod nas,

tokom dugog vremena, poprimio isključivo značenje vidara i džerraha koji je, prvenstveno, obavljao sunnećenje. Jedan među zadnjim berbama u okolini Tuzle bio je hadži-Muharem Hadžijusufović (1904 — 1976), iz Gornje Tuzle, koji je bio poznat po svojoj urednosti, tačnosti i besprijekornoj čistoći. Berberski zanat učio je i naslijedio od svoga oca Osmana, koji je bio poznat kao dobar berbo. Potrebno je istaći da je u Gornjoj Tuzli, za razliku od drugih mjesta tuzlanske oblasti, od davnina bilo nekoliko porodica u kojima su se bavili berberskim zanatom i stoljećima ga prenosili s koljena na koljeno. Tako, pored Hadžijusufovića, poznate berbe su bile sve doskora iz porodice Hadžiabdića i još nekih drugih.

Među istaknutim berbama u Sarajevu bili su hadži-Mehmed Ibrahimović (u Sarajevu poznat kao Mulaibrić, otac Džemala Ibrahimovića) i hadži-Abdullah Telibećirović. Oba su poginuli prilikom bombardovanja Sarajeva u novembru 1943. godine. Danas je na glasu kao berber hadži-Abdullah Skaka.

Važno je napomenuti da je istom 1923. godine Ministarstvo zdravlja bivše Jugoslavije donijelo Uredbu da sunnećenje mogu obavljati samo za to osposobljena i ovlaštena lica, koja su bila pod nadzorom sanitarnih organa vlasti.

Više reda i discipline na tom području uvedeno je Odlukom o vršenju obrezivanja maloljetnih lica, koju je donijelo Izvršno vijeće NRBiH pod brojem I.V. broj 54/60. od 31. marta 1960. godine, a objavljena je u Službenom listu NRBiH broj 16/60. godine. Pravilnik za sprovođenje navedene Odluke donio je Savjet za zdravlje NRBiH pod brojem 2328/60. od 15. septembra 1960. godine.

Pitanje stručnog obrezivanja maloljetnika kod nas konačno je regulisano Pravilnikom o medicinskim uslovima za obrezivanje maloljetnih lica (Sl. list SRBiH broj 16/72. od 20. juna 1972. godine), koji je donio

Republički sekretar za zdravstvo i socijalnu politiku Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH, a na osnovu čl. 149 st. 1, al. 5. Zakona o zdravstvu (Službenisti list SRBiH broj 28/70.), po kome je regulisano da poslije 31. decembra 1974. godine obrezivanje maloljetnih lica mogu vršiti samo stručni ljekari, i to u bolnicama ili drugim odgovarajućim medicinskim ustanovama. U prijelaznom periodu određeno je na kakav način i pod kojim uslovima to mogu obavljati lica koja su ranije obavljala obrezivanje.

Na kraju, to pitanje načelno je riješeno i odredbama čl. 13. Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica u SRBiH (Služ. list SRBiH broj 36/76) na taj način što je određeno da se „obredi obrezivanja maloljetnika mogu vršiti samo na osnovu zahtjeva njegovih roditelja, odnosno staratelja. Ako je maloljetnik stariji od 14 godina potreban je i njegov pristanak."

Običaj je bio da se sunnetluci obavljaju grupno, za više djece u isto vrijeme. Često bi imućniji roditelji, uz svoju djecu, obrezivali još pokoje dijete siromašnih roditelja iz familije ili susjedstva. To se smatralo velikim sevapom. Svoj djeci bi se sašile jednake, duge, čipkaste i ukrašene košulje (spavaćice); pripremale jednake postelje; šile jednake platnene kese za stavljanje novca koji prime za sunetluk; jednako bi bila darivana od strane domaćina i svih uzvanika i gostiju, koji darivaju djecu itd. Djecu su obavezno darivali i berbe koji su ih sunnetili.

Iz čisto emotivnih razloga roditelji djece koja se obrezuju odredili bi nekog bližeg rođaka ili bliskog prijatelja da se brine oko organizacije i provođenja sunetluka i jednog pomoćnika, koji bi mu u svemu pomagao, pa i kod samog čina obrezivanja.

Običaj je bio da roditelji svojoj djeci, za sunnetluk, poklanjaju malu janjad, ako bi se obavljao u proljeće. Teško bi se mogao naći ljepši i prikladniji poklon djeci, u vrijeme sunnetluka i danima koji mu prethode, od male i umiljate janjadi.

Program provođenja sunetluka kod nas obično se sastojao od priprema, zatim samog čina obrezivanja i svega što je s tim u vezi, čemu se pridavao vjerski karakter, i onog drugog dijela, a to je narodno veselje uz pjesmu, igru i svirku. U selima su obavezno na sunnetlucima učestvovali bubnjari i svirači.

Sunnetluci su se najčešće obavljali petkom. Na sunnetluk su pozivani komšije, bliži i dalji rođaci i prijatelji. Prije nego se dijete osunneti, a ponegdje poslije sunećenja, obavi se svečani zijafet za sve goste, odvojeno za muškarce i žene. Kada se zijafet završi onda berbo klanja dva rekata namaza i poslije toga obavi obrezivanje na uobičajeni način uz pomoćnike koje odrede dječiji roditelji. Nakon obrezivanja dijete se smjesti u pripremljenu postelju. Običaj je bio da se u tom momentu čuju pucnji iz pušaka, virka i pjesma, a ponegdje, obično na selima, i bubnjari i svirači. Dijete bi darivao u novcu prvo roditeljski zastupnik, zatim berbo, a iza njih bi dijete darivali ostali prisutni koji su bili na zijafetu, onako kako bi napuštali kuću.

Svečanom zijafetu i samom sunnećenju prisustvovao bi i džamijski imam koji bi, na kraju zijafeta, proučio prigodnu dovu i zaželio djetetu i njegovim roditeljima sreću i napredak.

Kad se završi zijafet i sunećenje onda nastaje veselje uz pjesmu i svirku, narodne igre i razna natjecanja kao što su: konjske i pješačke trke, nišan, penjanje uz jelić, skakanje na mijeh i dr. uz prigodne nagrade za pobjednike.[15])

U Gračanici i okolini bio je običaj da se za dan sunnetluka napravi i ispeče dosta halve i podijeli onim prijateljima, rodbini i komšijama, koji se pozivaju na sunnetluk. Halva se dijelila u bakrenim sahanima s poklopcima. To se radilo obično na dan prije sunnetluka.[16])

Sunnetluk je opjevan u narodnoj pjesmi i opisan u narodnim pripovijestima. Tako npr. u narodnoj pjesmi „Za sevdahom", koju je zabilježio Fejzullah Čavkić (učitelj, poginuo u Bosanskoj Krupi u junu 1943. godine) o sunnetluku se kaže:

„Kad su sinci majci ponarasli,
Sunnet čini Siliftarovica,
Šenluk čini za nedjelju dana."[17])

Antun Hangi u svom ranije citiranom djelu, na str. 146. govoreći naširoko o sunnetluku kaže i ovo:

„Sunećenje je u naših muslimana najveća familijarna svečanost i veselje. I najsiromašniji musliman nastoji da u taj dan sabere oko sebe što više prijatelja, da se s njima proveseli. Bogatiji muslimani, a napose ugledni age i begovi pozivaju na sunećenje pedeset, stotinu i više stotina ljudi."

Mora se priznati da ovaj lijepi, prije svega korisni i vjerski običaj kod nas, sve više gubi od svog prvobitnog karaktera i sadržaja i poprima razne, islamskoj tradiciji strane sadržaje (točenje alkohola, opijanje i dr.).

HATME I ISPITI U MEKTEBIMA

Općenito o mektebima

Prije nego što opišemo običaje oko održavanja hatmi i završnih ispita u mektebima, ukratko ćemo iznijeti osnovne podatke o samim mektebima.

Mektebi kao početne vjerske škole za sticanje osnovnih saznanja iz islamske vjeronauke kod nas, javljaju se zajedno s podizanjem i izgradnjom prvih džamija, a to je vrijeme dolaska islama u naše krajeve. Ajas-beg, bosanski sandžakbeg, podigao je mekteb uz svoju džamiju u Sarajevu, što se vidi iz njegove vakufname, pisane 1477. godine.[18]) Mektebe su po većim mjestima i gradovima, ili u pojedinim centrima,

koji su se kasnije razvili u velika naselja i gradove, gradili pojedini dobrotvori i za njihovo održavanje i izdržavanje zavještali određenu imovinu i prihode... Kasnije su u manjim mjestima i naseljima mektebe gradili najviše sami mještani. Mektebske zgrade u našim krajevima za cijelo vrijeme turskog perioda, pa i kasnije, naročito u odnosu na džamijske zgrade, bile su vrlo skromne, a podizane su mahom uz mjesne i mahalske džamije u gradskim naseljima.

Sve do prve reforme mekteba i obnavljanja njihovog rada 1894. godine, nastava je u njima bila pojedinačna (individualna), uz to još neobavezna, a vrijeme (dužina) pohađanja i uzrast polaznika nisu bili ničim određeni ni ograničeni. To su bili tzv. „sibjan-mektebi" i u njima se malo šta mijenjalo kroz cijelo vrijeme njihovog postojanja. Statistike govore da je tih sibjan-mekteba u Bosni i Hercegovini pred kraj turske uprave bilo preko 900 sa oko 40.000 polaznika oba spola, da bi se 1910. godine taj broj popeo na 1970 sa 64.805 polaznika sa 2.032 muallima.[19])

Tek 7. novembra 1893. godine ozakonjeno je otvaranje mektebi-ibtidaijjâ, a naredne, 1894. godine uvedena je u njima razredna nastava u trajanju od 3 godine. Konačno su od 1912. godine u njima uvedeni udžbenici na našem jeziku, pisani alhamijado pismom.[20]) U vrijeme od 1894. do 1906. godine u Bosni i Hercegovini je otvoreno 90 mektebi-ibtidaijja, da bi ih 1. januara 1918. godine bilo 174.[21])

U Bosni i Hercegovini je 1932. godine bilo 634 mekteba sa 43.650 polaznika (Hikjmet, god. IV, broj 40, str. 103, od 1. X 1932. godine, preneseno iz Jugoslavenskog lista Sarajevo od 11. VIII 1932. godine).

Obavezno pohađanje mektebi-ibtidaija u Bosni i Hercegovini uvedeno je, za muslimansku djecu, 1914. godine,[22]) a njihov rad prestao je u aprilu 1952. godine,[23]) odnosno 1953. godine.[24])

Reforma mekteba te osnivanje i otvaranje mektebi-ibtidaija u Bosni i Hercegovini usko je vezano za osnivanje Daru-l-muallimina u Sarajevu 1869. godine, čiji je zadatak bio da obrazuje kvalifikovane muallime na mektebi-ibtidaijjama, a radio je do 1878. godine, kada je prestao s radom. Nastava mu je trajala tri godine. Do ponovnog otvaranja Daru-l-muallimina u istom trajanju došlo je 1898. godine, da bi 1914. godine bio reorganizovan uvođenjem novih svjetovnih predmeta i nastava produžena sa tri na četiri godine. Konačno, prema kazivanju Edhema Mulabdića (1862 — 1954), Daru-l-muallimin u Sarajevu je ujedinjen sa Kuršumlijom medresom u Sarajevu školske 1917/18. godine i krajem te godine prestao raditi.[25]) Međutim, Muhamed Emin Dizdar (1882 — 1939) kaže da je Daru-l-muallimin pripojen Kuršumliji 1913. godine, a sa radom je prestao tek krajem 1919/20. godine.[26]) U svakom slučaju, osnivanje, rad i uloga Daru-l-muallimina u islamsko-vjerskom životu Muslimana u Bosni i Hercegovini zaslužuje da se osvijetli i naučno obradi u jednom posebnom radu nakon sedamdeset godina od prestanka njegovog rada.

Muslimani Bosne i Hercegovine i šire oduvijek su pokazivali i poklanjali veliku pažnju pohađanju mekteba. Koliko su mektebi, onakvi kakvi su bili, uvažavani može se najbolje ocijeniti po brojnim običajima, vezanim za pripreme i polazak djece u mekteb, njihovom dragovoljnom i redovnom pohađanju mekteba i, najzad, brojnim običajima za hatme i završetak pohađanja mekteba.

Brojne su anegdote, priče, narodne pjesme, dječje uspavanke i druge narodne umotvorine koje su inspirisane pohađanjem mekteba, ili su na neki drugi način vezane za mekteb. Navest ćemo samo nekoliko primjera.

O slanju djece u mekteb u pjesmi „Ženidba Šestokrilovića" kaže se sljedeće:

„Majka Sutlu u želji rodila,
U ružinu listu odgojila,
Kad je Sutla za mehtefa bila,
Majka Sutlu u mehtef je dala.“[27])

O pohađanju mekteba i onome što su djeca u njemu postizala ili se željelo da postignu, kroz pjesmu se govori ovako:

„Babo kara svoga sina Ahmu,
Babo kara, majka odgovara:
Ne kuni mi moga sina Ahme,
Nije Ahmo bio na sokaku,
Već je Ahmo bio u mejtefu,
Tri puta je Musaf proučio,
Svoj je djeci Ahmo kalfa bio.“[28])

O pohađanju ženske djece u mekteb rečeno je u narodnoj pjesmi ovako:

„U Mostaru šećer-mejtef kažu,
U njem uči trista divojaka,
Hodža im je Omer-efendija,
Kalfa im je dilber Umihana.“[29])

Najatraktivniji momenti u radu i pohađanju mekteba iz perioda individualne nastave, tzv. sibjan-mekteba, za roditelje i djecu, bila je „hatma“ ili „hatma-dova“, odnosno ispiti u mektebi-ibtidaijama, koji se i danas, manje-više, obavljaju u punktovima islamsko-vjerske pouke u današanjim uslovima, a o kojima će dalje biti govora u ovom poglavlju.

Hatme u sibjan-mektebima

Kada polaznik ili polaznica sibjan-mekteba savlada, pored ostalog gradiva, arapsko pismo i pravilno prouči (pročita) cijeli Kur'an pred hodžom (muallimom), tada se činila „hatma“, odnosno „hatma-dova“. Hatme su se činile i održavale po onom redu po kome su polaznici ili polaznice završavali učenje preslišavanjem cijelog Kur'ana, a provodile su se u mektebu, ponegdje u

džamiji, ili u dječijim kućama, a za žensku djecu u hodžinoj kući. Za te dane su se pripremali i radovali i roditelji i djeca, prijatelji, rodbina i komšije jer svi su na određen način učestvovali u tim svečanostima. Hatme-dove su se kod nas najsvečanije održavale u Sandžaku i Bosanskoj krajini. Evo kako Hamdija Mulić (1881 — 1944) opisuje kako su se obavljale hatme u Krajini, kada ih čine muška djeca:

„Hatma-dova se činila najviše u dječijoj kući. Tu se dova učila, pa se tu i zijafet držao. Otac djeteta koje čini hatmu pozove rođake, komšije i prijatelje, a majka, isto tako, žene. Dijete se, za taj dan, okupa i posebno nagizda. Na dan hatme-dove rano ode s Mushafom u mekteb. Pred mektebom se skupi dosta svijeta. Tada hodža izvede djecu iz mekteba i svrsta ih u redove. Na čelo povorke se postavi dijete koje čini hatmu.

Više glave mu dva dječaka dignu rahle i tako ih cijelo vrijeme, okićene čevrmama, nose više dječije glave u povorci. Iza dječaka koji hatmu čini idu hafizi ili kalfe iz mekteba, okićeni peškirima, košuljama i čevrama, darovanim od dječije majke, sestre ili dr. Ti hafizi ili kalfe naglas uče prigodne ilahije i kašide. Najčešće učenje počinju distihom na turskom jeziku koji glasi: „Ja ilahi zati pakin, hurmetuna al-aman." Iza kalfi ili hafiza ide hodža, pred kojim je dijete završilo hatmu, a iza njega djeca u povorci. Sa strane idu tri do četiri mladića, kao redari, koji u rukama nose peškire na štapovima. Za povorkom djece idu ostali (rođaci, prijatelji, komšije i drugi).

Sada povorka kreće od mekteba dječijoj kući. Ponekad se u povorci obilaze mezarluci i uči Fatiha i poklanja umrlim. U putu hafizi ili kalfe uče ilahije, a djeca ih prate sa „Amin!" Kada povorka stigne pred dječakovu kuću, rahle se unesu u kuću i stave u pročelje sobe, u kojoj se gosti već nalaze. Povorka djece ostaje pred kućom. Sada se počne učiti dova. Najprije dječak koji čini hatmu prouči kraći odlomak iz Kur'ana

(ašere), a zatim hafizi ili kalfe uče uobičajena kratka poglavlja iz Kur'ana, poslije kojih hodža prouči „hatmu-dovu", a djeca pred kućom i ostali uzvikuju „Amin!" Poslije toga se djeci podijeli halva i raspuste se kućama.

Dječak koji je činio hatmu poljubi hodžu u ruku, pa onda oca i redom starije ljude. Oni ga svi darivaju. Zatim dječak pređe u drugu sobu gdje sjede žene, i tako poljubi u ruku najprije majku, pa onda sve starije žene. I one ga daruju. Sve darove koje dječak dobije, kao: peškire, jagluke, košulje, čarape itd., sve to okite oko rahli pa se to kasnije gleda.

Iza toga ljudi operu ruke i posjedaju za sofru, ručaju, ponovo operu ruke, popiju kahvu i idu pred džamiju da klanjaju podnevni namaz. Time se završavala svečanost."[30])

Na sličan način, možda nešto skromnije i s izvjesnim razlikama, zavisno od toga gdje su se održavale (u mektebu, džamiji, hodžinoj ili dječakovoj kući), hatme su činjene i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Način obavljanja hatmi ovisio je i od imovinskog stanja roditelja.

Interesantno je kako su se činile hatme ženske djece u mektebima u Sandžaku. I to je Hamdija Mulić vrlo lijepo i vjerno opisao, pa ćemo i to donijeti u nešto skraćenoj verziji:

„U određen dan, kada se čini hatma-dova, rano se skupe žene u kući onoga čija kći hatmu čini. Tu se žene počaste šerbetom, pa kahvom. Sad dođu i ženska djeca iz mekteba pred kuću. Avlinska se vrata širom otvore. Tu se formira povorka. Najprije iziđe iz kuće jedno muško dijete, noseći na glavi rasklopljene rahle i na njima Mushaf, pokriven zelenim, svilenim burundžukom. Za njim ide drugo dijete i na glavi nosi tepsiju, a na njoj darove hodži i hodžinici, također pokrivenu peškirom ili sofraboščom. Za ovim ide treće

dijete, noseći na glavi pokrivenu tepsiju baklave hodži, a za njim četvorica dječaka koji nose maštrafe i u đugumima šerbe. Za njima krene povorka djece. Na čelu povorke idu kalfe (ili hafizi) koji imaju lijep glas i naglas uče ilahije i kaside na arapskom i turskom jeziku, počinjući ovako:

„Hatmi Kur'an aldi bugun,
Ej, Kerimu la jezel..."

(Hatma Kur'ana bi danas, o bekskrajno Darežljivi...).

Iza kalfi (ili hafiza) nose se rahle, a za ovim ide djevojčica koja je učinila hatmu, a koja se zove „hatmaruša". Nju vode ispod ruke dvije djevojčice, zvane „djeveruše". Hatmaruša je pokrivena namaz-bezom ili čatkijom sa zlatnim kitama, okićena cvijećem, a svakako rutom. Djeveruše su okićene čevrama. Iza hatmaruše ide povorka ženske djece. Povorka ide kroz sve glavne ulice, te ih žene gledaju kroz prozore, a druga djeca sa ćoškova. Ilahije i kaside se neprekidno uče, a djeca ih prate sa „Amin!" Tako dođu hodžinoj kući. Svi se skupe u sobi. Zapali se „ud" u buhurdaru i svi se poprskaju đulsijom. Hatmaruša prva prouči „ašere", a druge djevojčice svaka po jedno sure, zatim hodža uči dovu. Iza toga hatmaruša poljubi hodžu u ruku, pa oca i majku. Djeci se podijeli šerbe, zatim svi odu svojim kućama."[31])

U Sarajevu je bio običaj da djeca, prilikom hatme, daju hodži pred kojim su „učinili" hatmu, tzv. „testeraču", a to je bio određen iznos u novcu, zamotan u papir i to se hodži stavljalo u ruku prilikom ljubljenja njegove ruke.

Završni ispiti u mektebi-ibtidaijjama

Reformom mekteba 1894. godine i osnivanjem mektebi-ibtidaijja uvedena je i razredna nastava. Polaznici u jednom sunufu učili su, a tako i završavali, isto gradivo iz propisanih udžbenika i predmeta, pa i iz

učenja (čitanja) u Kur'anu. Tako je, u mektebi-ibtidaijjama, nestalo pojedinačnih hatmi. Zajedničke hatme su činila na kraju mektebske godine, obično, sva djeca drugog, odnosno završnog razreda, zajedno. Zato su se hatme-dove činile najčešće u mektebima, ponegdje u džamijama, a ponegdje i u redovnim školama, gdje nije bilo mekteba.[32])

Hatme-dove su se održavale u mektebi-ibtidaijjama na sličan način u svim našim krajevima, bez nekih velikih razlika. Hatme-dove u selima su, ponekad, prerastale u narodna veselja. Ovdje ćemo iznijeti kako su se činile hatme na kraju mektebske godine u jednom ženskom mektebu (mektebi-ibtidaijji) u Sarajevu, kako je to doživio i opisao Hamdija Mulić u svom radu Mekteb u našim narodnim običajima. Evo što on kaže:

„Dječije majke sa svojim pozvanim prijateljicama dođu u mekteb sa hatmarušama. Djeca su u mektebu sva pokrivena namaz-bezovima. Zapali se ud u buhurdaru. Najprije muallima ispita djecu što su učile kao: imanske i islamske šartove, zatim uzimaju abdest (simbolično), pokažu kako se klanja jedan namaz, ispita se kako treba da žive drugarice među sobom itd. Zatim hatmaruše uče po redu „ašere", pa onda kraće sure. Muallima prouči dovu. Hatmaruše ljube ruku mualimi i predaju joj darove. Zatim poljube u ruku svoje majke. Imućniji roditelji podijele djeci somune (simite). Majke, odmah nakon dove, pozovu svoje prijateljice kući na mubareć. Time je svečanost završena.

Slično ovom običaju održavaju se hatma-dove i u drugim mjestima. Samo u nekim mjestima ovom prilikom djeca se vode negdje u prirodu na zelen. Idući uče kaside. Tu im se priredi teferič kojemu prisustvuju i roditelji, djeci se dijele somuni, pečeno meso, halva ili ašlame. Na takvim teferičima negdje se skupi masa naroda, održavaju se dječje trke i drugo veselje.

I u našim selima se, također, svečano obavi hatmadova. U nekim selima se razvija zeleni bajrak, pucaju puške, održavaju se trke i zaori mladenačka pjesma. Obično se tu djeci podijele pita i kolači. Hodža obično ravna teferičom i to se, naravno, uvijek provede u miru i redu."[33])

I ranije su hatmama i ispitima u mektebima kod nas prisustvovali razni predstavnici Islamske zajednice: kadije (kao virilni predsjednici vakufsko-mearifskih povjerenstava), muftije, članovi Ulema-medžlisa, pa čak i reisu-l-ulema, lično.

Kada su se činile hatme-dove u dječijim povorkama su se učile razne ilahije i kaside na arapskom, turskom i našem jeziku. Navest ćemo samo neke od njih.

a) Na našem jeziku:

1) Ilahija Abdurrahmana Sirri-babe (1785 — 1845), šejha tekije na Oglavku, koja počinje stihovima:

„Nemoj biti binamaz.
Vaktom hajde na namaz.
Puno čini ti nijaz.
Allah, Allah, aškile ja Hu."[34])

2) Kasida Sejjida Abdulvehhaba Ilhamije (pogubljen u Travniku 182[illegible] godine), iz Žepča, derviša nakšibendijskog reda, koja počinje ovim stihovima:

„Hajde sinak, ti uči,
Po sokacim' ne trči,
Svoju vjeru nauči,
To je nimet najveći."[35])

3) Kasida hadži-Mehmeda Razije Velijudinovića (rođen oko 1722. godine), muallima Gazi Husrevbegova mekteba u Sarajevu, koja počinje sljedećim stihovima:

„Čujte, djeco, svikoli,
Pravim putem idite,
Moji dragi sokoli,
Pravim putem idite."[36])

b) Na arapskom jeziku:

1) Izvodi iz poznate Kasidei-burde, koju je u počast Muhammeda, a.s. spjevao Ebu Abdullah Šerefuddin Muhammed ibn Seid Sinhadži El-Bu'siri (1219 — 1296), poznati egipatski pjesnik, čiji početni stihovi glase:

„È min tezekkuri džîrâni bi zî Selemin,
Mezedžte dem'an džerâ min mukletin bi demin."[37])

2) Poznata ilahija koja počinje stihovima:

„Es-subhu bedâ min tal'atihî,
Ve-l-lejlu dedžâ min vefretihî."[38])

Ova kasida ima osam bejtova i naziva se „El-Haijja" jer se, na kraju, svi bejtovi završavaju na suglasnik „hi", a spjevao ju je Muhammed el-Hanifi. Neki, opet, misle da je i ovu kasidu spjevao imam El-Bu'siri. Kasida je vrlo popularna i često se uči na mevludima jer je i ona, kao i ona prethodna, spjevana u počast Muhammeda, a.s.

Završni ispiti na vjerskoj pouci danas

Uz izvjesne razlike i danas se na svečan način obilježavaju hatme i završetak vjerske pouke kod nas. Može se reći da se te svečanosti pripremaju i održavaju uz vrlo bogate programe, koje, najviše, izvode sami polaznici vjerske pouke, uz potrebnu pomoć svojih poučitelja, imama. Islamska štampa kod nas često obavještava svoje čitaoce o održavanju svečanosti povodom završetka hatmi i vjerske pouke u raznim našim krajevima. Vidi se da se vjerskoj pouci kod nas pridaje odgovarajući značaj i pažnja.

Danas se završni ispiti polaznika vjerske pouke najčešće održavaju u džamijama, u kojima se i obavlja vjerska pouka, na sljedeći način:

Unaprijed određenog dana, obično nedjeljom, ili nekim drugim slobodnim danom, u određeno vrijeme,

okupe se u džamiji polaznici pouke, njihovi roditelji, komšije i druge džematlije. U džamiji ih dočekuje imam, predavač pouke. Ovim skupovima često prisustvuju prosvjetni referenti odbora IZ-e, njihovi predsjednici, muftije, pojedini funkcioneri Starješinstva IZ i drugi, čime ove svečanosti dobivaju još svečaniji karakter. Učionice za vjersku pouku, odnosno džamijske prostorije se tada posebno ukrase. Pošto se obično zajednički obavi prispjeli namaz, polaznici pouke i gosti zauzmu svoja mjesta, a zatim se prelazi na izvođenje programa. U njegovom prvom dijelu imam obavi propitivanje polaznika iz pređenog i obrađenog gradiva, na početku iz učenja u Kur'anu, a poslije toga iz osnovnih pojmova o islamskom vjerovanju, poslovanju, lijepom vladanju i ostalom. Kada se završi propitivanje gradiva po propisanom i obrađenom programu pouke, prisutnim se obrati imam, ili netko od prisutnih predstavnika odbora IZ-e s prigodnim predavanjem, u kome se ukratko ukaže na značaj vjerske pouke i postignute uspjehe njezinih polaznika. Iza toga polaznici prouče završna kratka sureta Kur'ana, a zatim imam prouči prigodnu dovu, a prisutni ga poprate sa „Amin!" Iza proučene dove imam čestita prisutnima završetak vjerske pouke. Kada se i to završi, polaznicima se obično podijele prigodni pokloni, počaste bombonama i sl.

Sve su češći slučajevi da imami s polaznicima pripremaju i izvode bogate programe na svečanostima koje se održavaju povodom završetka vjerske pouke. Ti se programi, obično, sastoje: iz prigodnog predavanja, učenja mevluda sa recitacijama i prigodnim ilahijama u horu i pojedinačno; učenja kraćih odlomaka iz Kur'ana i dr. Te programe, obično, izvode polaznici i polaznice pouke, uz minimalnu pomoć i učešće imama, izuzimajući prigodno predavanje, što tim skupovima daje posebnu draž i nailazi na velike simpatije svih koji tim skupovima prisustvuju.

Obaveza čišćenja i lične higijene kod muslimana, posebno kod izvršavanja nekih određenih osnovnih vjerskih dužnosti (namaz, post, prihvatanje i učenje Kur'ana i drugo) imala je presudan utjecaj na stvaranje realno mogućih uslova islamskog življenja. Pojedini običaji i sklonosti, naslijeđeni i oni s islamom prihvaćeni, kao što su; naglašeno postavljen i uporno održavan domaćički i materinski poziv muslimanske žene, njezino pretežno bavljenje u kući i domaćinstvu, stoljetna patrijarhalnost islamske porodice, urođena ljubav prema prirodi i drugo, upućivali su i motivisali na sva moguća obogaćenja nužnih oblika i sadržaja takvog življenja u datim uslovima.

Građeni su hamami za pranje i kupanje, abdesthane za uzimanje abdesta i pranje posuđa, zahodi i dr. To je bila redovna pojava u muslimanskim kućama i u gradovima i u selima. Hamami (ili hamamdžici) su se gradili gotovo u svim sobama u kući. To je potrajalo sve dok se nisu počele masovno graditi komforne kuće sa modernim kupatilima, uvedenom vodom i kanalizacijom u njima.

Muslimanska domaćinstva, u gradu i selu, većinom su imala redovno dvije avlije:

— mušku avliju u kojoj su smještene gospodarske zgrade i svi pripadajući sadržaji, kao što su: hambari, koševi, ahari, kolare (nadstrešnice za vozila i ostala poljska oruđa), drvarnici, kokošinjci i dr.

— žensku avliju, a to je zasebno ograđeni prostor neposredno oko kuće, u kojoj se nalaze: mutvak, česma ili bunar, zahod (ukoliko nije u sastavu kuće) i dr.

Ženske avlije su obično popločane ili kaldrmisane, ali redovno pune ljetnog cvijeća, s ponekom plemenitom voćkom, odrinom loze i sl. Nisu rijetki slučajevi da su u sastavu ženskih avlija, negdje u kraju, ili zasebno

izdvojeni, i komaluci (kovanluci) i dr. U ženske avlije ne ulazi stoka, psi, perad i neke druge životinje koje se drže i gaje u domaćinstvu.[39])

Prilikom ulaska u muslimansku kuću obavezno se skidala obuća. U većini slučajeva to se i danas radi. Sve prostorije u muslimanskoj kući, bilo to u gradu ili na selu, po pravilu su zastrte ćilimima, ponjavama, hasurama i slično, zavisno od imovinskog stanja i običaja življenja, kao i vrsta kućne radinosti u pojedinim našim krajevima.

Postoje razni običaji koji se odnose na izgradnju kuće, kako vjerski, tako i oni narodni. O useljenju u kuću, također. Prije nego iznesemo neke vjerske običaje o tome, iznijet ćemo bar samo jedan, koji je istovremeno i narodni, a to je solidarnost i priskakanje u pomoć komšiji, prijatelju, rodbini i drugim, bez obzira na vjersku pripadnost, prilikom izgradnje kuće. Običaj je da se za pojedine i teške poslove na podizanju kuće obrazuju dobrovoljne radne akcije i mobe. Na selu je bio običaj da se onome tko pravi kuću pomoć pruža i u samoj japiji za kuću i drugim oblicima pomoći.[40])

Kod postavljanja temelja za kuću običaj je u pojedinim našim krajevima da se zakolje kurban (obično ovan). Tom činu često prisustvuje, na poziv domaćina, mjesni ili mahalski imam koji bi klanjao dva rekata namaza i proučio dovu za sretnu izgradnju. Samu terminologiju izraza „kurban" na temelju kuće su „balkanski hrišćani ranije bili preuzeli" i taj izraz „skoro svi balkanski narodi upotrebljavaju za žrtvu pri zidanju i žrtvu pokojnicima" (Dr Edmund Schneweis).[41])

Klanje kurbana „na temelj" kod nas se običava i prilikom izgradnje poslovnih i gospodarskih zgrada. Tako je, na primjer, neki obrtnik u šeherskoj čaršiji u Banjaluci 14. aprila 1985. godine upriličio dovu na temeljima svoje pekare u izgradnji. Tom prilikom zaklan je kurban uz donošenje tekbira, zatim učenje

odlomaka iz Kur'ana i na kraju proučena je prigodna dova. Sve su to obavili čak petorica imama iz Banjaluke (Preporod, god. XVI, broj 13/357, str. 9, od 1. jula 1985. godine).

Kada je riječ o klanju kurbana koji nije uslovljen i vezan za Kurban-bajram, ovdje ćemo navesti jedan običaj po kojem se ponegdje kod nas kurban kolje još u nekim slučajevima. Nijedan od njih dva koje ćemo navesti ne uklapa se u obavezni i redovni kurban, o kojem će biti posebno govora kada se bude govorilo o Kurban-bajramu, niti u kruban koji je hodočasnik, pored redovnog kurbana, dužan zaklati u određenim slučajevima za vrijeme obavljanja hadždža (Kur'an, II: 196). Ovo kako po svrsi, tako i po motivima klanja. To su zavjetni kurban i kurban na murad.

Ima slučajeva kada se netko zavjetuje da će, na primjer, zaklati kurban ako mu se ispuni određena želja, ili ako mu se lijepo završi neki započeti posao i sl. Ako se dogodi da se u pojedinim slučajevima zavjetniku želja ispuni, on tada zakolje kurban i svo meso i kožu od takvog kurbana podijeli siromašnim osobama. To je kurban za tzv. nezr.

Ima i takvih slučajeva kod nas da ljudi, kada im je netko od članova uže porodice jako bolestan i kada je sve što su poduzeli da se bolesnik izliječi i ozdravi ostalo bez uspjeha, na prvom mjestu liječenje u zdravstvenim i medicinskim ustanovama, u slučajevima kada ljekari, kako se to u narodu kaže, „dignu ruke" od bolesnika, kolju kurban za „od dva dermana jedan", što će reći: „ili hajirli život, ili hajirli smrt". I u ovom slučaju se od zaklanog kurbana ne ostavlja ništa za svoje potrebe, nego se sve podijeli siromašnim, a sevab od toga namjenjuje se u navedenu svrhu. Često ljudi kurbane iz navedene kategorije kolju kod nekog turbeta ili nekog drugog zijaret-gaha. To je kurban tzv. kurban na murad.

Sada ćemo navesti jedan stari, više narodni običaj kod izgradnje kuće, a to je tzv. „vikanje na sljeme" (u Sarajevu se to kaže „na rogove").

Kada majstori počnu dizati i postavljati krovnu konstrukciju na kući i postavljati krov, jedan od njih počne s krova ‹vikati na sljeme' i tako radi sve dok se krov ne završi i kuća pokrije. Na sljeme se majstorima donose razni darovi i pokloni, a najčešće: košulje, peškiri, mahrame, komadi raznog platna i sl. Poklone najviše donose komšije do kojih se čuje vikanje s krova, zatim rodbina domaćina i njihovi prijatelji. Majstorima na sljeme svoj dar daje najprije domaćin kuće, a onda ostali. Sve primljene darove majstori vješaju i njime kite krov. Za cijelo vrijeme i poslije prijema svakog poklona, jedan od majstora naglas viče i blagosilja darovaoca i zahvaljuje mu se na primljenom poklonu.

Kao primjer kako se kod nas viče na sljeme, ovdje ćemo navesti tekst koji je zabilježen od Halida Velagića, građevinara iz Janje, koji glasi ovako:

„Hvala (ime i prezime darovaoca),
zdrav i živ bio,
koji si se postarao,
majstorima sljeme darovao.

I ti još bolje bine gradio,
u njima se zdrav i veseo provodio,
na Ćabu otišao,
s Ćabe zdrav i veseo došao,
kod kuće još veselije našao.

Sinove ženio,
kćeri udavao,
od njih veselje dočekivao,
fala berićeti versi (ili: *hvala zdrav i živ bio).*"

Posebna svečanost se provodila, a i danas se ponegdje provodi prilikom useljenja u novoizgrađenu kuću ili novi stan. Kada se zvrše sve pripreme za useljenje prva bi u kuću ušla domaćica ili domaćin, i to pod

abdestom, noseći u rukama mahramom pokriveno ili zamotano sito (ponegdje umjesto sita koristi se drvena kutija za hljeb s poklopcem) i u njemu: Mushaf, tespih i hljeb, kao simboli islamskog življenja i obilja. U Sarajevu je običaj da se kod useljenja u kuću unosi: Mushaf, hljeb i pirinač. Tako bi, domaćin ili domaćica, sa Bismillah otvorili kućna vrata, ukoračili u kuću desnom nogom i uz lagano učenje tekbira, unijeli sito i smjestili ga na odgovarajuće mjesto u kući, a zatim bi još klanjali dva rekata namaza za dobro zdravlje, miran i udoban život svih ukućana u novoj kući, odnosno stanu, nakon čega bi drugi počeli unositi u stan namještaj i ostale potrepštine.

Kada se izvrši useljenje, sve stvari definitivno postave na svoja odgovarajuća mjesta i nastavi redovan život, to se običava obilježiti na jedan svečan način. Obično se jedne večeri pozovu na zijafet bliža rodbina, prijatelji i komšije. Po običaju bi se najprije proučio mevlud uz učenje pojedinih odlomaka iz Kur'ana, zatim ilahija i kasida i na kraju proučila dova. Cijeli program bi izveo mjesni ili mahalski imam, sam ili više njih, zavisno od volje domaćina. Izvođenje mevluda bi prisutni saslušali odvojeno muškarci i žene u posebnim prostorijama, a onda bi se postavile sofre.

Poslije završenog zijafeta često bi se zajednički, za imamom, klanjala jacija namaz, a iza toga bi se nastavilo sijelo. Svi uzvanici bi po običaju donosili domaćinima razne prikladne poklone „na naselje", najčešće pojedine kućne potrepštine.

IZGRADNJA I OTVORENJE DŽAMIJA

O džamijama općenito

Na svom hidžretskom putu iz Mekke u Jesrib (kasnije Medina), Muhammed, a.s. se zakratko zadržao nadomak Jesriba, u selu Kuba, gdje je stigao 8. rebui-l-evvela (20. septembra) 622. godine. Tu je Muhammed, a.s. podigao džamiju. To je bila prva džamija koja je

sagrađena u islamskoj prošlosti. Na tom mjestu postoji i danas džamija.[42])

Po dolasku u Jesrib Muhammed, a.s. je prvo dao sagraditi džamiju. U izgradnji je i sam učestvovao. Poslije su uz džamiju napravljeni stanovi za Poslanika i njegovu porodicu. Tako je Jesrib postao Poslanikov grad (Medinetu-n-nebijji), Medina.

Za kratko vrijeme u Medini je podignuto još nekoliko džamija (mesdžida). Jedan od poznatih poznavalaca i sakupljača hadisa Ebu Davud Sulejman ibn el-Eš'as ibn Ishak, poznat kao El-Ezdi i Es-Sidžistani (817 — 889), navodi u svom Sunenu da je u 16. mjesecu po hidžri bilo u Medini sedam džamija. Navodi im i imena. U njima se redovno obaljao namaz i učili ezani, pošto bi se čuo ezan Ebu Addullaha Bilala ibn Rebbaha el-Habešije (581 — 641), muezzina Alejhisselamove džamije.[43])

Uporedo sa širenjem islama, džamije su podizane u svim krajevima u koje je islam dolazio. Tako je bilo i kod nas. Prve džamije nalazimo još prije zauzeća Bosne od strane Turaka. Među prvim džamijama kod nas je ona koju je podigao Nesuh-beg, drugi bosanski namjesnik 856. hidžretske godine (1452. godine n.e.).[44]) Otada pa sve do danas džamije su kod nas bile i ostale glavni centri i žarišta islamskog ibadeta i življenja, izvori okrijepljenja i islamskog nadahnuća.

Govoreći o mjestu, ulozi i značenju džamije uopće, posebno u životu muslimana, dr Ahmed Smajlović kaže sljedeće: „Uz sve to džamija sve više poprima onu ulogu, ono mjesto i onaj značaj koji je imala u svojim prvim danima postojanja. Tu ulogu i značaj džamije ostavio je sam Resulullah, a.s. Na našim prostorima ona je imala uvijek izuzetno mjesto i svetost.[45])

Otkako islam postoji u našim krajevima izgradnja džamije se smatrala, a i danas se smatra, jednim od Allahu, dž.š. najugodnijih djela. Razne pošasti i

najezde, ratovi i elementarne nepogode rušile su džamije kod nas, neke i po nekoliko puta, ali su one, kroz stoljeća, ponovno obnavljane i nove podizane.

Početak gradnje džamija u sarajevskom kraju nije tačno poznat. Jedna od prvih džamija u njemu mora da je bila ona u Blažuju, za koju se 1565. godine veli da je u rđavom stanju, pa su je seljani ponovo gradili. Džamiju u Ljubovičićima (Pazarić) sagradio je neki spahija Mehmed prije 1565. godine. Iste te godine sagrađena je džamija u Trnovu sredstvima Muslihuddina sina Alijina, koji je postao njen imam (Vladislav Skarić: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, str. 62, Sarajevo 1937. godine).

Poznato je da se džamija u Ustikolini kod Foče smatra, ako ne prvom, a ono svakako jednom od prvih džamija u Bosni i Hercegovini.

Prema zvaničnim podacima Ulema-medžlisa u Sarajevu, kao i kasnije Starješinstva IZ-e za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju, broj džamija se u Bosni i Hercegovini kretao ovako:

— 1931. godine bilo je 1120 džamija,

— pred kraj II svjetskog rata bilo je 1022 džamije, od kojih oko 200 u ruševnom stanju i nisu služile svojoj namjeni,

— u 1954/55. godini broj aktivnih džamija i mesdžida iznosio je 817,

— u 1970. godini broj džamija se penje na 1074 i 364 mesdžida,

— u 1976. godini bilo je 1092 džamije i 569 mesdžida.[46])

Izgradnja džamija

Ne raspolažemo podacima koliko je kod nas podignuto i obnovljeno dažmija i mesdžida u vremenu od 1976. godine do danas. Ali, po pisanju islamskih glasila i štampe moglo bi se reći da tempo njihove izgradnje i obnavljanja nije u opadanju. To je, pored povećanog standarda i materijalnog položaja našeg čovjek danas, i odraz njegove ljubavi i poštovanja prema džamiji. Da bi džamije u nas mogle udovoljiti svojoj namjeni u savremenim uslovima, sve se više kod njihove izgradnje vodi računa o sadržajima koje one treba da imaju, kao i o klimatskim uslovima koji kod nas vladaju, a koji su ranije često zanemarivani.

Kada su se ranije kod nas džamije gradile dobrovoljnim prilozima bio je običaj da se novčani prilozi prikupljaju putem alema. Za prikupljanje priloga putem alema određivali bi se ljudi koji su uživali glas uglednih domaćina i džematlija. To su alemdžije. Oni bi s alemom o ramenu obilazili sela i gradove, išli od kuće do kuće, od radnje do radnje i prikupljali priloge uzvikujući na glas „Alem!" Alemdžije su na svom putu sterali sergije pred džamijama petkom iza džum'e namaza. Sve priloge koje bi dobivali unosili bi u ovjerene knjige priloga koje su sa sobom nosili. Kada su prolazili kroz mahale i sela pratila bi ih djeca i pomagala im u sabiranju priloga. Domaćice i djevojke bi darivale „alem" svojim vezenim rukotvorinama, kao što su: mahrame, čevrme, peškiri i dr. Tim darovima bi alemdžije kitili alem.

Otvaranje džamija

Nakon dovršenja izgradnje džamije priređuje se njezino svečano otvorenje i proklanjanje. To se ranije redovno obavljalo petkom u vrijeme džum'e-namaza.

Danas se to obično radi nedjeljom u vrijeme podne namaza, ili nekim drugim slobodnim danom u sedmici. Proklanjanje džamije u nekom mjestu oglašava se u štampi ili na neki drugi pogodan način.

Koliko muslimani kod nas cijene i poštuju džamije najbolje se vidi po njihovom zalaganju prilikom gradnje džamija i njihovom masovnom prisustvovanju prokljanjanju i svečanom otvorenju džamija. I ne samo kada se radi o otvaranju novosagrađenih džamija. Poznato je, na primjer, kako je obilježena četiristogodišnjica izgradnje Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu od 19. do 21. oktobra 1932. godine, kada je u tim danima u Sarajevu na proslavi bilo prisutno oko dvadeset hiljada posjetilaca iz svih krajeva naše zemlje.[47])

Teško bi bilo odabrati jedan islamski običaj koji bi se mogao porediti sa svečanim otvaranjem i proklanjanjem džamije kod nas, naročito danas, po brojnosti posjetilaca i učesnika, bogatstvu programa i načinu ispoljavanja islamske svijesti, manifestovanju ljudske solidarnosti, međuljudskih i međuvjerskih odnosa, bratstva i jedinstva i zajedništva naših naroda i narodnosti itd.

Postoji običaj da se gradnja bogomolja i njihovo svečano otvaranje kod nas, naročito danas, obavlja u međusobnom pomaganju i učestvovanju pripadnika i predstavnika različitih konfesija.

Gotovo da nema slučaja da se kod nas podiže jedna bogomolja u krajevima gdje zajedno žive pripadnici različitih vjerskih zajednica, a da u njezinoj izgradnji i na njezinom otvaranju ne učestvuju, na određen način, i pripadnici drugih konfesija.

Postalo je pravilo da svečanim otvaranjima džamija, pored brojnih gostiju, redovno prisustvuju najviši funkcioneri IZ-e, predstavnici drugih vjerskih i društveno-političkih zajednica na čijem se području nalazi novosagrađena džamija.

Programi svečanih otvaranja i proklanjanja džamija nisu uvijek i svuda u svim našim krajevima strogo određeni. Ako bismo htjeli napraviti neku usporedbu i istaknuti ono što je zajedničko u svim tim programima i onome što se, u njima, provodi, onda bi se moglo reći sljedeće:

1) da su svi programi, po svojim sadržajima i prilagođeni mjesnim prilikama, vrlo bogati i raznovrsni i da se stalno obogaćuju novim sadržajima, što im daje posebnu važnost i draž,

2) da dolazi do izražaja masovnost i solidarnost u izgradnji džamija i učešću na njihovom svečanom otvaranju,

3) da se manifestuje velika susretljivost i gostoprimstvo džematlija — domaćina, koji su izgradili džamiju,

4) da se programi u svim slučajevima solidno pripremaju i izvode.

Bogatstvo programskih sadržaja svečanosti se ogleda:

a) u vjerskom dijelu: u učenju Kur'ana i raznih ilahija, tekbira i slično; održavanju mevluda sa svim uobičajenim sadržajima; održavanju prigodnih vazova; učenju prigodnih dova na kraju, masovnom zajedničkom obavljanju namaza i sl.

b) u službenomili svečanom dijelu programa koji, obično, obuhvata: doček predstavnika i gostiju; otvaranje svečanosti i pozdrav prisutnih učesnika; izvještaj o izgradnji džamije i radu građevinskog odbora; pozdravne riječi predstavnika IZ-e i drugih vjerskih zajednica; simboličnu predaju ključa džamije i njezino svečano otvorenje uz poseban naglasak „da je džamija otvorena i pristupačna svim klanjačima; ugošćenje i prijem gostiju i njihov ispraćaj na kraju.

Nije mali broj džamija kod nas koje predstavljaju vrijedna djela sakralne i orijentalne arhitekture i, kao takva, čine važne spomenike islamske baštine i kulture uopće.

Džamije su, na određen način, našle mjesta i u našim narodnim umotvorinama. Tako je, na primjer, Suljaga Salihagić (1883 — 1945) zabilježio jednu narodnu pjesmu o gradnji Ferhadije džamije u Banjaluci, koja je objavljena u Beharu, god. V, broj 23. str. 362 — 363.

Narodna pjesma Mladi mujezini, koju je zabilježio M. K. (Muhammed Dželaluddin Kurt?), a objavljena je u Beharu, god. VI, broj 17, str. 267 — 268, govori kako su u Karađozbegovu džamiju u Mostaru udarali gromovi. Evo kako glasi ta pjesma:

„O džamijo Karađoz-begova!
Što mi u te često grom udara?
Je l' u tebi st'jena od Budima,
Je l' u tebi siromaško blago,
ili si se s haramom gradila?

Iz džamije nešto progovara:
„Nit' u meni st'jena od Budima,
Nit' u meni siromaško blago,
niti sam se s haramom gradila,
već s' u meni derzi mujezini,
pa se penju b'jelu šerefetu,
te gledaju od vrata do vrata,
gdje će vidjet lijepu djevojku,
jal' djevojku, jali udovicu,
jali koju mladu pušćenicu,
jal' nevjestu skoro dovedenu,
zato u me grom udara često."

Navedenu pjesmu donio je i Hamid Dizdar (1907 — 1967) u svojim Sevdalinkama, str. 135, redni broj 183, Saajevo 1944. godine.

U narodnoj pjesmi Zaljulja se mostarska munara, koju prezentira Alija Isaković u svom Biserju, na str. 38, Sarajevo 1972. godine, na početku kaže se sljedeće:

„Zaljulja se mostarska munara,
potrese se mostarska ćuprija,
mujezini učit' prestadoše,
zašutješe softe u medresi,
kad zapjeva Lakišića Zlata."

Mehmed-beg Kapetanović — Ljubušak (1839 — 1902), donio je u svom Istočnom blagu, knjiga I, na str. 3, Sarajevo 1896. godine, poznatu i kod nas raširenu narodnu izreku, koja glasi: „Smeo se ko' binamaz među dvije džamije."

NIĆAHI

Sklapanje brakova i vjenčavanje po šeriatskim propisima kod nas obavljale su kadije, ili, po njihovom ovlaštenju, mjesni i mahalski imami sve do prestanka rada šeriatskih sudova na području NRBiH (Službeni list NRBiH broj 10/46. od 6. marta 1946. godine). Tada su vjenčanja po šeriatskim propisima preuzeli i vršili džematski imami. Prestankom rada i ukidanjem zvanja džematskih imama 1966. godine funkcije islamskih vjenčanja vrše vjersko-prosvjetni referenti u odborima IZ-e shodno odredbama čl. 15 Osnovnog zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica.[48]) Tako je odredbama čl. 14 navedenog Zakona (Sl. list SRBiH broj 36/76) regulisano da: „Vjenčanje po vjerskom obredu može se izvršiti samo nakon zaključenja braka pred nadležnim državnim organima."[49])

Unutar same Islamske zajednice to pitanje je regulisano u čl. 21. Pravilnika o organizaciji i radu odbora Islamske zajednice od 23. maja 1977. godine, koji je donio Sabor IZ-e u Sarajevu na svom zasjedanju dana 23. maja 1977. godine.[50])

Brojni su i raznovrsni islamski običaji kod nas, koji su vezani za nićah. Oni su se vremenom mijenjali uporedo s promjenama načina življenja u pojedinim našim krajevima, onako kako su i nastajali. Ovdje će biti riječi uglavnom o onim našim običajima, kojih već nestaje, ili ih je, ponegdje, već nestalo iz našeg svakodnevnog života.

Za naš mladi svijet danas neobično zvuči kada sluša kako su se nekad upoznavali i ašikovali momci i djevojke; kako su djevojke prošene, zaručivane, a ponekad kradom udavale za svoje izabranike; kako su se provodila šerbeta (ili „čestita" u Posavini), kne i pilavi itd. Pokušat ćemo ovdje ukazati bar na neke od tih brojnih običaja, koji imaju izrazito islamski karakter.

Ono što posebno zadivljuje iz ženidbenih običaja nekad, jest duboko uvjerenje da je težak grijeh osramotiti, prevariti i ostaviti čestitu djevojku. Čvrsto se vjerovalo da će momci, i drugi, koji se ogriješe o poštenu djevojku, sigurno biti kažnjeni od strane Allaha na ovom i na onom drugom, vječnom svijetu; da u životu neće imati sreće itd. Takvi ljudi bili su prezreni od naroda i žigosani kroz stihove naše narodne pjesme.

Evo šta se u jednoj narodnoj pjesmi kaže za momke koji su se loše odnosili prema svojoj majci, djevojci i ženama u braku:

„Turundža je kraj dženneta rasla,
Na džehennem glavu naslonila,
Tu mi gore tri dobra junaka:
Jednom gore ruke do ramena,
Drugom gori obraz do očiju,
Trećem gore obje oči vrane.
Kome gore do ramena ruke,
On je bio svoju staru majku,
Kome gori obraz do očiju,
Ljubio je mlado nevjenčato,

Kome gore obje oči vrane,
Gledao je žene pod nićahom."[51])

Slično je osam stihova narodne pjesme San usnila imamova Fata koji glasi ovako:

„Kome gore ruke do lakata,
Grlio je mlado nevjenčato.
Kome gore noge do koljena,
On je iš'o varati djevojke.
Kome gore crne oči vrane,
Gledao je žene pod nićahom.
Kom' iz usta maven plamen liže,
On je lago' momke i djevojke."[52])

Hamid Dizdar je u svojim Sevdalinkama, koje smo ranije naveli, donio jednu lirsku narodnu pjesmu pod naslovom Žalost se je u Brčkom desila, u kojoj se govori kako se Atlagić Mujo guši u Savi, dok ga je majka gledala s obale i pitala hoće li se moći spasiti i isplivati na obalu. Na njezino pitanje Mujo joj odgovara da mu nema spasa jer mu je Omer, berber podgojio predug perčin na glavi pa mu je spleo ruke i govori majci da kune Omera, berbera, te joj na kraju kaže:

„Selam ćeš mi mojim jaranima,
što gledaju, nek' ne ostavljaju,
jer je teška djevojačka kletva."

U narodnoj pjesmi Plakala je hurija Razija govori se kako je hurija Razija plakala Hazreti Fatimi, r. a. kada je vidjela da joj nema majke u džennetu. Kada je dobila ključe od dženneta i džehennema i pregledala ih hurija Razija je svoju majku našla u džehennemu. Na njezino pitanje zašto je u džehennemu, majka joj odgovara:

„Ne znam, 'ćeri, šta sam pogriješila,
Pet vakat' sam namaza klanjala,
Ramazan sam na vakat postila,
Sedam puta na Ćabu hodila,
Osmi put' sam bedela poslala:

Kudila sam momke i djevojke,
Zavađala i ljude i žene."[53])

Ništa manje griješne i prezrene kod svijeta i u ostalim narodnim umotvorinama nisu bile osobe koje pokude — oljagaju djevojku kod momka i njegovih, ili momka kod djevojke i njezinih roditelja. Brojne su narodne priče, pripovijetke, anegdote i dr. koje o tome govore.

Kada je riječ o udaji djevojaka i njihovog „odlaska u svoju sreću" treba spomenuti još nekoliko naših izuzetno lijepih starih običaja, koji su motivisani humanošću i islamskom tradicijom (Alejhisselamovom praksom). Navest ćemo ih samo nekoliko.

Mnoge imućnije obitelji su usvajale mušku i žensku djecu koja su ostajala bez roditelja i odgajale ih i podizale zajedno sa svojom djecom, ukoliko su ih imale. A kada bi ženska djeca prispijevala za udaju, opremali bi ih kao svoju djecu. To se smatralo velikim humanim djelom i sevabom.

Spremanje ruha i opremanje djevojaka iz siromašnih porodica prilikom njihove udaje bila je stalna preokupacija i briga mnogih imućnih porodica.

Nekada je i kod nas, u nekim mjestima, bilo humanitarnih institucija koje su imale zadatak da, pored novčane pomoći, besplatno posuđuju kompletnu opremu (odjeća, obuća, nakit i drugo) za udaju siromašnim djevojkama.

U najviše slučajeva mlada se dovodila u mladoženjinu kuću uoči ponedjeljka, a nekad i ranije, a pilav se redovno obavljao u naredni, a ponekad u doidući petak. Cijelo vrijeme od dovođenja mlade pa do uoči pilava trajalo je veselje zvano šerbe, ponegdje se zvalo mubareć ili čestito. Vjenčanje se najčešće obavljalo u mladoženjinoj kući, i to obično u četvrtak, dan uoči pilava, pošto se mlada prethodno oknije po posebnom narodnom običaju. Nićah je obavljao, u

najviše slučajeva, mjesni ili mahalski imam na osnovu ovlaštenja nadležnog kadije, kako to lijepo opisuje Antun Hangi.[54])

Ovdje ćemo iznijeti u nešto sažetoj verziji kako Antun Hangi opisuje tok obavljanja nićaha u jednoj kući u Bosanskoj krajini.

Mladence na vjenčanju bi redovno zastupali njihovi većili (vekil) i to pred dvojicom šahida i u prisustvu zatečenih gostiju, odnosno svatova.

Prije početka samog obreda nićaha, većili mladenaca bi, u prisustvu šahida, uzeli kratke podatke i izjave od mladenaca koje zastupaju ponaosob o njihovoj volji da se vjenčaju i sklope brak; o vrsti i visini mehra; o tome da li prihvataju određena lica za svoje svjedoke i dr. Kada bi većili dobili od mladenaca usaglašene izjave, imam bi onda, preko njih, obavio nićah. Dok se nićah obavljao, mlada bi, po običaju, bila u susjednoj sobi sa ženama, a mladoženja bi, iza vrata prisluškivao i pratio tok vjenčanja.

Imam bi se najprije obratio većilu mlade riječima na arapskom i turskom jeziku: „U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog! Po Allahovoj zapovijedi i Poslanikovom običaju, po Imami-Azamovom učenju i dobroj volji obiju strana i djevojačke strane po tom punomoćstvu i u prisustvu šahida, dade li je za ugovoreni mehr?

Iza toga imam bi, na našem jeziku, nąstavio: „Dade li ti djevojku — spomenuvši joj ime, zatim ime i prezime njezinog oca— za momka — navodeći mu ime i prezime — uz mehr — napomenuvši njegov iznos i vrstu?"

Kada imam dobije potvrdan odgovor od mladinog većila na postavljeno pitanje, onda pita mladoženjinog većila: „Uzimaš li tu i tu djevojku, kćerku tog i tog čovjeka, za ženu svome štićeniku svim srcem i dušom?" Ovo pitanje imam postavlja tri puta mladoženjinom većilu, a ovaj mu svaki put treba potvrdno odgovoriti.

Zatim imam pita većile mladenaca da li prihvataju određena lica za šahide, a njih pita hoće li biti šahidi mladencima u dotičnom vjenčanju. Tek kada imam na sva postavljena pitanja dobije potvrdne odgovore, on tada izjavi: „I ja je na isti način vjenčah."

Iza toga imam prouči jedan odlomak iz Kur'ana, obično između onih koji govore o braku, i na kraju prouči dovu, a svi prisutni ga poprate sa „Amin!"

Čim bi imam završio dovu, ušao bi mladoženja u sobu i najprije poljubio imama u ruku, a zatim mladinog i svoga oca, ako su prisutni, većile, šahide i ostale prisutne starije i oženjene ljude.

Kada i to bude gotovo, imam uzme dozvolu za vjenčanje, koju je dobio od kadije, i na njoj upiše potvrdu o obavljenom vjenčanju, u kojoj navede osnovne podatke o mladencima, većilima, šahidima, visini i vrsti mehra i na kraju stavi datum, potpis i muhur. To je sada mladoženjin vjenčani list, koji on posrednim putem ustupa mladoj nevjesti i ona bi ga kod sebe čuvala u svojoj sehari i, po potrebi, koristila kao dokumenat za ostvarenje svojih prava kod šeriatskog suda i dr.

U nešto kasnije vrijeme, u periodu između dva svjetska rata, vjenčanje po šeriatskim propisima kod nas vršile su kadije u šeriatskim sudovima, rjeđe u mladoženjinim kućama. U iznimnim slučajevima kadije bi davale ovlaštenja pojedinim imamima da oni, u njihovo ime, obave vjenčanje. U tim slučajevima bi se vjenčanje obavilo prije nego se mlada oknije.

Mladenci bi, u svrhu vjenčanja, donosili kadiji ilmihabere, koje su izdavali mjesni ili mahalski imami, a od 1928. godine džematski imami (matičari). Vjenčanje se obavljalo po utvrđenom šeriatsko-sudskom postupku, o čemu su mladenci dobivali vjenčani list.

U četvrtak navečer, uoči pilava, obavljao se u mladoženjinoj kući zijafet, na koji su dolazili samo

pozvani gosti i imam. Obično bi broj zvanika i sofri zavisio od imovnog stanja mladoženje i mjesnih običaja, kao i drugih okolnosti koje to uslovljavaju. Zijafet bi se završio do jacije, zatim bi imam proučio uobičajenu dovu, a svi prisutni bi ga popratili sa „Amin!"

Poslije zijafeta se obavezno klanjala jacija namaz u džematu za imamom, nakon čega bi imam proučio jedan odlomak iz Kur'ana i na kraju proučio posebnu dovu kao blagoslov za sretan brak i zajednički život mladenaca.

Nakon proučene dove ustao bi mladoženja i prvo poljubio imama u ruku, a zatim svoga oca i ostale starije ljude, nakon čega bi u pratnji nekog od svojih bliskih prijatelja otišao u svoju sobu, gdje ga je čekala mlada. To bi bila prva bračna noć mladenaca.

Bio je običaj da sve do dolaska mladoženje u mladinu sobu, uoči pilava i poslije klanjanja jacije-namaza, uz mladu bude njezina obikuša, a to je žena koja je s njom došla u svatovima i koja joj je cijelo vrijeme pravila društvo i nije se od nje odvajala.

Pri ulasku u mladinu sobu, mladoženja bi darivao obikušu, a ona bi se oprostila od mlade i povukla u drugu sobu. Sutradan, po provedenoj svadbi, obikuša bi se počašćena i darivana od mladenaca i njihovih roditelja vraćala svojoj kući, da bi mladinim roditeljima natanko opisala i ispričala o utiscima koje je stekla za vrijeme boravka s mladom. To bi za mladine roditelje, naročito ako žive u nekom udaljenijem mjestu, bila prva iscrpna informacija iz prve ruke o sredini i uslovima u kojima će njihova kćerka provoditi svoj dalji život.

Na dan svadbe, u petak, provodilo se glavno veselje, pilav, koji bi trajao cijeli dan, na kome bude najviše djevojaka i momaka, i to uz svirku, pjesmu i igru u kolu.

U kolo su se hvatali naizmjenično djevojke, pa momci, a ponegdje zajedno momci i djevojke, ali se ne bi uzimali za ruke, nego bi se držali preko maramica. Momci i djevojke bi u kolu igrali uz saz ili harmoniku vani, u avlijama ili baštama, dok bi se u kućama znale često i žene uhvatiti u kolo i zaigrati. Ako je mladoženja bio iz imućnije kuće, onda su se u popodnevnom vremenu priređivale razne narodne igre i takmičenja (konjske i pješačke trke, nišan) uz uobičajene nagrade.

Govoreći o svadbenim običajima Muslimana u Bosni, dr Muhammed Hadžijahić (6. februar 1918 — 21. juna 1986) u svome radu *Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine* (POF, knjiga XXXI/1982. str. 155 — 168, Sarajevo 1981. godine) kaže sljedeće:

„Inače muslimanski svadbeni običaji u Bosni i Hercegovini imaju dosta zajedničkih karakteristika sa običajima drugih južnoslovenskih naroda, a uporedo se javljaju karakteristike koje su u naše krajeve došle s islamom.

Međutim, skrenuo bih pažnju na jedan obred u sastavu svadbenog rituala, koji je naizgled islamski, ali koji ne srećemo niti u islamskom adabu, odnosno, kako pokazuju dosadašnja uporedna istraživanja ni kod drugih muslimanskih naroda. To je obred kojim se prilikom nićaha polaže (mladi) na glavu Mushaf. Već kod ulaska u dom mladoženje, mlada je uzimala pod desno pazuho Mushaf, a pod lijevo pogaču. Glavni vjenačni obred koji slijedi jeste tzv. „pribiranje" Mushafa. Mlada u prisutnosti bule prelistavala bi Mushaf, recitirajući kod svakog lista aje (stih) iz Kur'ana (XXXVI: 58) *„Selamun kavlen min Rabbi-Rahim"* (Mir vama, bit će riječi Gospodara milostivog). Na koncu prelistavanja mlada bi poljubila Mushaf. Onda bi joj Mushaf bula položila na glavu.

Ovim je obred zapravo završen s tim što bi se onda Mushaf stavljao na neko visoko mjesto, ostavljajući ga jedno vrijeme sa otvorenim stranicama. Ovaj obred nije poznat u ženidbenom ritualu islama. Analogija bi se mogla naći, iako to ne možemo uzeti kao neku decidnu tvrdnju u manihejskom i bogumilsko-heterskom polaganju Evanđelja na glavu kod duhovnog krštenja i rođenja. Ovdje se za stupanje u zajednicu rimokatolizirao stavljanjem na glavu Evanđelja, koji se također ljubio. Opisani pak obred isto tako je zavjet, i to između muža i žene, pa se to činilo u znak stavljanja Mushafa na glavu, koji se prethodno ljubio."

U Sarajevu se opet obavljao, pored redovnog nićaha, i tzv. ženski nićah. Poslije obavljenog šeriatskog vjenčanja, obično poslije podne, saberu se žene u mladoženjinoj kući. Pred okupljenim ženama mlada sjedeći prebere cijeli Mushaf, tj. prelista svaki list i prouči Bismillah. Dok to mlada radi, bule uče XII sure Kur'ana (sure Jusuf) u sebi (bezglasno). Kada mlada prebere Mushaf, onda se naglas prouči ašere koje počinje riječima: „*Ve enkihul-ejama...*" (Kur'an, XXIV: 32 — 34), zatim sureta: Eš-Šems (XCI), El-Inširah (XCIV), zatim se prouči „mala hatma" (to su sureta od CXII do CXIV sure, zatim sura I i početak II sure Kur'ana) i na kraju se učini nićahska dova, koju uči bula, a sve prisutne žene aminuju. Potom se rastvoren Mushaf obnese mladoj oko glave. Time je i ženski nićah završen. Iza toga se prisutne žene počaste šerbetom, kahvom, rahatlokumima i obično baklavom.

Ako se nije provodila svadba, koja je trajala obično tri dana, u Sarajevu se priređivao mubareć. Pozvao bi se određen broj žena i djevojaka, mahom rodica i komšinica, u petak po podne. To su tzv. sijelkinje. Iste žene bi došle i u ponedjeljak ili utorak u isto vrijeme. Tih dana bi i sa mladine strane došle žene, njezine rodice i komšinice. To su bile „mladine žene". Sjedjelo

bi se i jedan i drugi dan do pred akšam. I u te dane se čašćavalo šerbetom, kahvom, rahatlokumima i baklavom. Petkom bi dolazile djevojke i mlade žene da gledaju mladu. One ne bi ulazile u kuću, nego bi mlada izlazila pred njih da je one gledaju. Mlada bi stajala na vratima od hajata, rjeđe na avlijskim — ulaznim vratima sa sokaka. Djevojke su gledale i zagledale mladu da vide šta ima na sebi od nakita, da li je lijepa, vesela i dr.

Na kraju, kada je riječ o nićahu, spomenut ćemo još jedan naš stari običaj, o kome se i danas ponegdje kod nas priča.

Ne zna se tačno kada je uveden, u kojim sve našim krajevima je provođen niti kada je napušten. Naime, bio je običaj da svaki mladić koji je želio sklopiti nićah dokaže pred kadijom ili imamom, koji su obavljali vjenčanje, da je zasadio i okalemio određen broj voćaka, pa makar to bilo na tuđoj ili ničijoj zemlji. Kao dokaz da je kandidat za ženidbu okalemio određen broj voćaka važila je pismena potvrda mjesnog muhtara, izjave svjedoka i dr. Ta obavezna običajna praksa kod nas imala je svoje izvorište i osnov u Muhammedovim, a.s. izrekama, od kojih jedna glasi ovako: *„Svakom čovjeku koji zasadi sadnicu (voćku) Allah će dati veliku nagradu koliko to drvo (voćka) bude trajalo i plodove davalo"* (Jakub Memić: *Izbor Poslanikovih hadisa*, str. 325, broj 1441, Sarajevo 1985. godine).

Poznato je i to da na raznim planinskim grebenima i prijevojima, kuda su nekada vodili pješački i karavanski putevi, postoje i danas ostaci tih „ničijih voćnjaka" koji su služili putniku namjerniku i dr. za hranu i osvježenje u vrućim ljetnim danima. Te voćke su kalemljene, rasle i rađale plodove često na putnim pravcima kroz vrleti i bespuća od kojih na desetine kilometara nije bilo ljudskih nastambi, niti jednog pedlja obrađene zemlje.

Najvažniji muslimanski praznici su: Nova hidžretska godina, Mevlud, Ramazanski bajram i Kurban-bajram.

Nova hidžretska godina

Nova hidžretska godina pada 1. muharrema mjesečeve godine. Kao početak za računanje islamske ere uzeta je seoba Muhammeda, a.s. iz Mekke u Medinu, a to je bio petak, 1.muharremaili 16. jula 622. godine po Isau, a.s. Računanje vremena po hidžri uveo je h. Omer, treći halifa, 17. godine po hidrži.

Nova hidžretska godina obilježava se kod nas na razne načine. Toga dana se u džamijama održavaju prigodne svečanosti, koje se, obično, sastoje od učenja Kur'ana, prigodnih predavanja, u kojima se iznose i oživljavaju sjećanja na seobu Muhammedovu, a.s. i ostalih muslimana iz Mekke u Medinu i ukazuje na njezin značaj za dalji tok i širenje islamskog učenja. U većim mjestima u kojim žive muslimani, na taj dan se održavaju posebne prigodne akademije u džamijama, na kojima se iznose pouke hidžre, uz učenje Kur'ana, prigodnih ilahija i kasida, recitacija i dr.

Poznate su akademije koje su studenti Više islamske šeriatsko-teološke škole u Sarajevu priređivali uoči Nove muslimanske godine. Akademije su posvećivane mahom pojedinim islamskim velikanima, njihovom životu i djelu, kao što su: Nu'man ibni Sabit, poznat kao Imam Ebu Hanife (699 — 767), Ibni Haldun (1332 — 1405), Imam El-Gazali (1059 — 1111) i dr. Akademije su, osim Sarajeva, održavane i u Banjaluci, Skoplju i td. i bile su vrlo zapažene jer su predstavljale veliko osvježenje i obogaćenje u kulturno-vjerskom životu muslimana. Održavanje svečanih akademija u povodu Nove muslimanske godine nastavili su i s velikim uspjehom održavaju i studenti Islamsko-teološkog fakulteta u Sarajevu.

Mevlud

Mevlud pada na dan 12. rebiu-l-evvela mjesečeve godine, a dogodio se u ponedjeljak 20. aprila 571. godine n. e. Toga dana, 12. rebiu-l-evvela svake hidžretske godine, muslimani cijelog svijeta, pa i kod nas, proslavljaju Muhammedov, a.s. rođendan.

Smatra se da su Fatimije u Egiptu (vladali od 909. do 1171. godine u sjevernoj Africi, osvojili Egipat 914. godine) prvi počeli proslavljati Mevlud. To je bilo u IV stoljeću po hidrži (X stoljeće naše ere). S propašću Fatimija nestalo je i proslava Mevluda u Egiptu.

Kasnije, u VI stoljeću po hidžri (XIII stoljeću n. e.) proslavljanje Mevluda ponovo je uveo vladar Erbila El-Melik el-Muzaffar Ebu Se'id.[56]) Otada pa dalje održavanje Mevluda se širilo po cijelom islamskom svijetu. Može se slobodno reći da danas nema mjesta na svijetu u kome žive muslimani, a da se u njemu ne proslavlja Mevlud..

Kod nas su mnogi vakifi u svojim vakufnamama određivali da se u njihovim džamijama, ili inače, pored ostalog, održavaju i mevludi, u koju svrhu su zavještali i određivali posebna novčana sredstva. Tako je i Gazi Husrev-beg u Vakufnami za svoju džamiju iz 938. hidžretske godine, odnosno 1531. godine n. e. odredio da se svake godine u mjesecu rebiu-l-evvelu uči i održava mevlud u njegovoj džamiji, u koju svrhu je odredio tri stotine dirhema svake godine.[57])

Kod nas se mevludi uče po džamijama na dan 12. rebiu-l-evvela, a iza toga dana, po običaju, i ostali imućniji ljudi u svojim kućama tokom cijelog mjeseca, a ponegdje i tokom narodnog mjeseca rebiu-l-ahira.

Mevludi se sve češće održavaju i priređuju i drugim prilikama, kada se nešto obilježava, proslavlja, prisjeća i sl., kao što su: useljenje u novu kuću ili novi stan;

otvorenje džamije; završni ispiti u mektebima i vjerskoj pouci; obilježavanje godišnjice sretnog braka itd. Treba napomenuti da se danas, naročito na selima, mevludi održavaju zajedno s tevhidima prilikom obilježavanja godišnjice smrti umrlim i sl. što ranije nije bio običaj.

Poznato je da je nakon renoviranja i bojadisanja Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu izvršeno njezino svečano proklanjanje 12. rebiu-l-evvela 1302. hidžret. godine (19. novembra 1885. godine n. e.). Tom prilikom je hadži-hafiz Muhammed Emin-ef. Hadžijahić (1837 — 1892), mudževvid i čuveni karija, proučio mevlud u Begovoj džamiji tako svečano, kako se, možda, nikada prije nije obavio i proučio u ovoj džamiji (Hamdija Kreševljaković: *Mudževvidi*. Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, str. 154, Sarajevo 1932. godine).

Kada je riječ u kojim sve prilikama se u novije vrijeme uči i priređuje mevlud kod nas, navest ćemo samo jedan primjer. U Vlasenici je neki M. Saračević 1. januara 1985. godine, iza jacije namaza, u svojoj kući pripremio mevlud povodom ispraćaja svoga sina u vojsku (Preporod, god. XVI/1985., broj 4/348, od 15. februara 1985. godine).

Mevludi su kod nas u novije vrijeme sve masovniji i po programima sve bogatiji i sadržajniji. Ponegdje, osobito u većim mjestima gdje žive muslimani, povodom proslave Mevluda, u džamijama se održavaju mevludske akademije koje se sastoje: iz učenja Kur'ana, prigodnih predavanja o Muhammedovom, a.s. rođenju, recitacija, učenja prigodnih ilahija i kasida, učenja i recitovanja odlomaka iz raznih mevludskih spjevova na našem i turskom jeziku, te na kraju učenja dove. Mevludske akademije se održavaju najviše posebno za muškarce, a posebno za žene, u džamijama, najčešće istog dana, samo u drugo vrijeme. Na mevludima se, po običaju, džamije i druge prostorije u

kojima se mevludi održaju, osvježavaju mirisima, a prisutni se časte bombonama. Ranije se na mevludima obavezno i redovno svim prisutnim dijelilo i šerbe.

Mevludi koje pripremaju i održavaju đaci Gazi Husrev-begove medrese, studenti Islamskog teološkog fakulteta i sarajevski imami u Gazinoj džamiji u Sarajevu, postali su tradicionalni i veoma posjećeni.

I danas su mnogima u živom sjećanju mevludi koje su pripremali i pod vedrim nebom u bašti doma Šeriatske gimnazije u Sarajevu izvodili njezini đaci — pitomci u periodu od 1928. do 1932. godine. Bile su to najsvečanije i najveće godišnje svečanosti škole sa recitacijama, koje su, prema sjećanju nekih njezinih učenika, izvodili izvanredni solisti Fehim Hadžizukić iz Konjica i Meho Cvijetić iz Trebinja i drugi, kao i horovi pitomaca, koje je uvježbavao i pripremao Jungić Vojislav, nastavnik pjevanja škole, uz svestranu podršku i pomoć Velijjudina Sadovića (1886 — 1932). direktora škole.

Kada je riječ o mevludima treba spomenuti da je sve češća pojava da se oni održavaju u mjestima i danima u kojima su se, ranije, održavale dove „utorkovače" u dolini Spreče i drugdje. Ovi mevludi se sada obično održavaju nedjeljom, kao slobodnim danom u sedmici, umjesto utorkom, kada su se ranije održavale dove. Inače, već duže vrijeme mevludske svečanosti se održavaju u raznim prilikama i izvan mjeseci u kojima se one održavaju (rebiu-l-evvel i rebiu-l-ahir), tako da te svečanosti sve više poprimaju univerzalni karakter.

Mevludi se posebno pripremaju i održavaju prilikom nekih posebnih svečanosti i proslava. Tako je održan mevlud za muškarce s bogatim programom 20. oktobra 1932. godine iza jacije namaza u Begovoj džamiji u Sarajevu prilikom proslave Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice uz učešće đačkog hora njegove

medrese, koji su učili ilahije i kaside, kao i završna poglavlja iz Kur'ana, koja se uče na kraju prije nego što se učini dova, a sve to pod vođstvom hafiza Džemaluddina Hadžijahića (1895 — 1955), mudževvida Gazine medrese i poznatog karije. Sutradan, 21. oktobra 1932. godine, iza akšam-namaza, održan je u Begovoj džamiji mevlud za žene sa istim programom i istim izvođačima. Oba navedena mevluda su bila u programu same proslave.

Prilikom proslave četiristogodišnjice Gazi Husrev-begove u Sarajevu održao je mevlud za žene Gajretov ženski odbor u Sarajevu (Gajret, god. XIII, broj 21, strana 14, od 16. XI 1932. godine).

Ramazanski bajram

Ramazanski bajram je islamski praznik koji pada 1. ševvala lunarne godine i traje tri dana, a nastupa neposredno po završetku posta. To i jest praznik, kada se muslimani raduju i vesele što su ispostili ramazan i uživali u njegovim blagodatima. Prvi dan Ramazanskog bajrama zabranjeno je postiti.

Nema nekog posebnog običaja koji se isključivo odnosi na Ramazanski bajram, a koji ne karakteriše i Kurban-bajram, osim što je Ramazanski bajram usko vezan za svršetak posta, a Kurban-bajram vezan je za vrijeme obavljanja hadždža i klanje kurbana. Jedino se običava po uzoru na Muhammeda, a.s. prije odlaska u džamiju na bajram-namaz kod Ramazanskog bajrama nešto pojesti, dok to nije običaj kod Kurban-bajrama prije nego se vrati iz džamije i zakolje kurban.

Bajram je jako izražen i zastupljen u muslimanskoj narodnoj i drugoj pjesmi. I danas se čuje i pjeva ona ženska narodna lirska pjesma o bajramu koja počinje stihovima:

„Bajram ide bajramu se nadam,
Šta b' ja dragom barjamluka dala,
...“

Poznata je i često se čuje i ona autorizovana lirska pjesma koja počinje stihovima:

„Ni bajrami više nisu,
kao što su nekad bili,
ašikluci, gdje ste sada,
ko' nekada u mahali.“

Obje navedene pjesme zabilježio je Hamid Dizdar u svojim Sevdalinkama, str. 43 i 131, Sarajevo 1944. godine.

Bajram je našao svoje mjesto i u narodnim poslovicama. Ovdje ćemo navesti samo jednu nama svima poznatu narodnu poslovicu, koja se često čuje kada se hoće naglasiti da je nešto prošlo, što je drago, lijepo i ugodno (ugodna posjeta, odmor, izlet i slično), a glasi: „Top puče, bajram prođe.“ Očito, poslovica je nastala u vrijeme kada su pucnji topova treći dan Ramazanskog bajrama i četvrti dan Kurban-bajrama, iza ikindije namaza, objavljivali prestanak bajramskih praznika, a time i rastanak s nečim dragim i milim. Istina, nekada su topovi ili prangije pucale i uoči oba bajrama, ali su oni tada najavljivali dolazak bajrama, a to će reći dolazak veselja, umjesto tuge.

Kurban-bajram

Kurban-bajram ili Hadži-bajram (čuje se i Hadžinski bajram) je muslimanski praznik koji nastupa 10. zu-l-hidždžeta islamske lunarne godine i traje četiri dana. To je praznik koji je u uskoj vezi sa obavljanjem hadždža i klanjem kurbana. Sva četiri dana, koliko traje Kurban-bajram, zabranjeno je muslimanima postiti.

Posebni običaji koji su vezani isključivo za Kurban-bajram, osim nekih koji su već spomenuti, jesu sljedeći:

— muslimani na putu od kuće do džamije na bajram-namaz uče, u sebi i tiho, tekbire;

— po povratku iz džamije s bajram-namaza kolju se kurbani i poslije toga se kurbansko meso dijeli: rodbini, komšijama i prijateljima, siromašnim i dr. Kurbane dijele najviše djeca i običaj je da oni kojima se udijeli kurban daruju djecu i daju im bajramluk u novcu;

— od kurbanskog mesa se sprema ručak, na kome prisustvuju članovi uže porodice.

Kada je riječ o kurbanu treba reći da kod našeg muslimanskog svijeta postoji, reklo bi se, neka posebna vrsta kulta kurbana. Evo u čemu se to ogleda. Poznato je da je klanje kurbana po islamskim propisima, za one koji ispunjavaju imovinske i druge uslove, drugostpena islamska dužnost. Međutim, ima slučajeva, naročito na selu, da pojedini vjernici više drže do klanja kurbana, nego do neke prvostepene islamske dužnosti, namaza ili posta, na primjer. Naime, u narodu postoje razna vjerovanja i uvjerenja da klanje kurbana otklanja bolesti, nesreće i druge nedaće u životu onoga koji ga kolje i životu njegove porodice i sl.

Valja posebno istaći jedan novi i vrlo koristan i savremen običaj oko klanja kurbana kod nas. Da bi se omogućilo i olakšalo klanje kurbana onim vjernicima koji žele zaklati kurban, a nemaju ga gdje zaklati zbog sve veće urbanizacije i drugih uslova stanovanja i življenja, Starješinstvo IZ-e u BiH organizuje svake godine klanje kurbana za takve vjernike na svojoj farmi Jarčedolu po svim islamskim propisima i običajima. Meso od zaklanih kurbana se sprema za ishranu učenika i učenica Gazi Husrev-begove medrese i studenata ITF-a u Sarajevu. Po onome što je u tom pogledu dosada učinjeno, a učinjeno je vrlo mnogo, i ono što se kani u dogledno vrijeme učiniti, garancija je da će to pitanje kod nas biti povoljno riješeno na duži period. Posebno je

zadovoljstvo što ti ljudi mogu prisustvovati klanju kurbana i obaviti, ako žele, sve druge prateće dužnosti i običaje u vezi s klanjem kurbana, kao što je: uzimanje abdesta, klanjanje dva rekata, učestvovanje u donošenju tekbira i dr.

Kao i kod drugih islamskih običaja i obreda tako i kod klanja kurbana, podjele njegovog mesa, korištenja, odnosno darivanja kurbanskih kožica, ima običaja koji, ponekad, nisu u skladu s islamskim običajima i praksom. O tome, možda, na drugom mjestu i drugom prilikom.

Običaji koji su zajednički za oba bajrama mogli bi se ukratko ovako opisati:

Za bajrame se pripremaju da ih što ljepše dočekaju i provedu podjednako stari i mladi, bogati i siromašni, svaki na svoj način i prema svojim mogućnostima i običajima.

Uoči bajrâmâ, iza ikindije namaza, a ponegdje i na bajrame ujutro, po izlasku iz džamije nakon klanjanja bajram-namaza, odrasli muškarci i djeca, posjećuju i zijaret čine mezare svojih bližnjih i uče Kur'an, a najčešće sure Jasin i sevabe poklanjaju za njihove duše. U Sarajevu je običaj da se na Ramazanski bajram, odmah iza bajram-namaza, ide na zijaret mezara svojih umrlih, osim pojedinaca koji to čine uoči bajrama. Danas je kod nas običaj da i žene prilikom bajrama sve više zijret čine mezare svojih bližnjih, što ranije nije bio običaj.

Nekada su poslije ikindije namaza uoči bajrama pucali topovi ili prangije. Kao jedan vidan znak njihovog nastupanja, uoči bajrama se, u akšamsko doba, pale kandilji na munarama i pred jacijski ezan uče salavati na njima. Na selima je doskora bio običaj da ujutro, na bajrame, hodaju bubnjari i svirači od kuće do kuće, bubaju i sviraju na svojim bubnjevima i

sviralama, a domaćini ih časte i darivaju. To se običavalo raditi naročito prvi dan Ramazanskog bajrama.

U noći uoči bajrama običaj je da se djeca vanredno okupaju, a odrasli ujutro, prije odlaska u džamiju na bajram-namaz, a svi ukućani na te dane oblače ono što najljepše imaju. Često se djeci kupuje odjeća i obuća pred bajrame pa se i na taj način bajrami obilježavaju i uljepšavaju. Odrasli muškarci i muška djeca s njima odlazili su, obučeni u bajramska odijela i namirisani, u najbližu džamiju na sabah i bajram-namaz. Po povratku iz džamije nastaju čestitanja. Pucalo se iz lovačkih pušaka s kućnih prozora, i to mecima punjenim samo barutom, koji bi se za to posebno pripremali. I djeci se davalo da „povuku" obarač na puški dok bi je otac, ili netko stariji, držao svojm rukama. Djeca čestitaju bajrame roditeljima ljubljenjem u desnu ruku, a roditelji uzvraćaju djeci ljubljenjem u čelo i davanjem bajramluka, obavezno u novcu, uz hajr-dovu.

Nekada su se u većim mjestima i gradovima bajram-namazi i džume-namazi klanjali isključivo na jednom mjestu, tzv. musalli, na kojoj su se okupljali svi klanjači dotičnog grada. Lokaliteti na kojima su se nalazile musalle, i danas se tako nazivaju. Jedna musalla koja se do naših dana najviše sačuvala i zadržala od svojih obilježja jest svakako ona u Travniku.

Musalla je ušla i u narodnu pjesmu. Tako početni stihovi jedne narodne lirske pjesme, koju je u svojim Sevdalinkama donio Hamid Dizdar, glase:

„Kolika je na musalli jalija,
Još je veća Atlagića kapija."

Kod nas je običaj da djeca na oba bajrama obilaze bližu rodbinu, sami ili s očevima, zatim svoje komšije i bliske prijatelje svojih roditelja da bi im čestitali bajram. Često to djeca rade u grupama, naročito kada

idu na čestitanje bajrama komšijama. Običaj je da se djeca koja su došla da čestitaju bajram, obavezno darivaju u novcu. Nadalje je običaj da odrasli muškarci — domaćini obavljaju bajramske posjete i obilaske komšija, rodbine, prijatelja drugi i treći dan bajrama, dok su četvrti dan Ramazanskog i peti dan Kurban-bajrama obično rezervisani za međusobne posjete žena — domaćica, kao i za njihov odlazak svojim roditeljima, ako žive odvojeno. Otuda se ti dani zovu „ženski bajrami".

Doskora je bio običaj u pojedinim našim krajevima da se proslavlja tzv. prati-bajram. Prvog narednog petka iza oba bajrama okupljali su se mladići i djevojke i veselili se uz pjesmu i igru da bi i na taj način „ispratili" bajramske praznike.

U Trebinju je, opet, bio običaj sve do 1935. godine da muška djeca iza bajram-namaza na oba bajrama u grupama i sa zelenim bajrakom oblete do mraka sve muslimanske kuće u gradu i njegovoj bližoj okolini. Ulazili bi, u trku, u svako dvorište i jedan od dječaka bi naglas proučio: Euzu, Bismillah i jedan bejt iz kakve kaside ili ilahije, a najčešće one koja se pripisuje Ebu Bekru es-Siddiku, koja počinje bejtom: *„Džud bi lutfik jâ Ilâhî men lehû zâdun kalîl, muflisun bi-s-sidki je'tî inde bâbik jâ Dželîl"*, koji na našem jeziku znači: „Budi darežljiv i obaspi Svojom dobrom, moj Allahu, putnika sa malom i naznatnom poputbinom, — siromašnom i bijednom, koji skrušeno i iskrena srca dolazi na vrata Tvoje milosti, o Uzvišeni!"

Ostali dječaci bi ga uvijek, poslije proučenog bejta, popratili sa „Amin!" Kada bi od domaćina dobili uobičajeni bajramluk (redovno u novcu), trčali bi u drugo dvorište i tako sve redom dok ne obiđu sve mahale i u njima avlije u Trebinju i zaseoke i muslimanska domaćinstva u njima oko Trebinja. Na kraju, kada bi sve obišli što je trebalo obići, sakupljeni novac bi podijelili između sebe na jednake dijelove.[58])

Ovdje ćemo navesti još jedan bajramski običaj koji se, koliko je poznato, kod nas obavljao jedino u Trebinju i Puračiću kod Tuzle. Taj običaj se sastojao u sljedećem:

Kada bi imam, ujutro na bajram, u džamiji poslije obavljenog sabahskog namaza, završio svoje bajramsko predavanje i dok bi on pospremio svoje knjige, zabilješke i drugo, zatim dok bi on sišao s ćursa i došao do mihraba da klanja sa džema'atom bajram-namaz, muezzin bi, pored ostalog, naglas proučio onu poznatu kasidu o bajramu od pet bejtova na arapskom jeziku, koja se pripisuje Harun er-Rešidovom Behlulu, a to je Ebu Vuhejb ibn Amr ibn Mugire (umro oko 799. godine n. e.), koja glasi:

„Lejse-l-îdu li men lebise-l-džedîde,
Inneme-l-îdu li men emine mine-l-veîdi.

Lejsel-îdu limen tebahhare bi-l-ûdi,
Innemel-îdu li-t-tâibi ellezî lâ jeûdu.

Lejsel-îdu limen tezejjene bi zîneti-d-dun'jâ,
Innemel-îdu limen tezevvede bi-t-takvâ.

Lejsel-îdu limen rekibe-l-metâjà,
Innemel-îdu limen tereke-l-hatâjâ.

Lejsel-îdu limen beseta-l-bisâta,
Innemel-îdu limen džâveze-s-sirâta."[59])

Gornja kasida, u prijevodu na našem jeziku, glasi ovako:

„Nije bajram onome tko oblači nove i gizdave haljine,
Bajram je samo onome tko je siguran od prijetnje (Allahove).

Nije bajram onome tko se nakadi na mirišljavo drvo,
Bajram je samo onome tko se pokaje i ne vraća se više na grijeh.

Nije bajram onome tko se gizda i kiti ovozemaljskim nakitima,

Bajram je samo onome tko se bogobojaznošću opskrbi i osigura.

Nije bajram onome tko punokrvne atove jaše,
Bajram je samo onome tko se prođe i napusti poroke i grijehe.

Nije bajram onome tko stere skupocjene tepihe,
Bajram je samo onome tko sretno prebrodi svoj put životni."

Pored navedenih muslimanskih praznika navest ćemo ukratko još dva koja se kod nas, na određen način, obilježavaju, a to su: Jevmu-l-ašura i Dan vakifa.

Jevmu-l-ašura pada na 10. dan muharrema hidžretske godine. Kod nas se obilježava na taj način, što mnoge porodice toga dana pripremaju i kuhaju jedno posebno jelo koje se zove ašure ili hašure, slično kompotu, a od raznih zrnastih plodova, suhog voća, začina i mirođija. Ašure se nekad spravljalo i u Gazi husrev-begovom imaretu u Sarajevu pa su ga dobivali i učenici njegove medrese. To je sjećanje na dan kada je, po predaji, Nuh, a.s. nakon potopa, dao da se od ostataka namirnica i hrane spremi jelo za preživjele. Porodice koje pripremaju ašure redovno ga dijele i svojim bližim i komšijama. Jevmu-l-ašure kod nas nije nikakav zvanični vjerski praznik, kao što je to slučaj u nekim islamskim zemljama Srednjeg istoka, gdje se taj dan vezuje za pogibiju Imami Husejna, sina h. Alijinog (625 — 680) na Kerbeli, udaljenoj oko 25 milja sjeverozapadno od Kufe u Iraku. Pogibija se dogodila 10. muharrema 61. godine po hidžri (10. oktobra 680. godine n. e.).

Od 1934. godine pa naovamo kod nas se dan 26. redžeba (to je dan uoči Lejletu-l-mi'radža) svake godine obilježava kao Dan vakifa.[60]) To je dan kada je Gazi Husrev-beg, 26. redžeba 943. hidžretske godine (8. januara 1537. godine n. e.) sačinio Vakufnamu o podizanju Kuršumlije medrese.[61]) Taj dan (26. redžeba)

svake godine obilježava se kod nas kao Dan vakifa na taj način što se po džamijama održavaju prigodna predavanja, zatim uče i poklanjaju hatme za duše umrlih vakifa i dr.

Može se reći da je zajedničko za sve muslimanske praznike sljedeće:

— da se uoči svih muslimanskih praznika, iza ikindije-namaza, ističu islamske zastave, a u vrijeme akšamskog ezana pale se kandilji na džamijskim munarama,

— nekada se uoči muslimanskih praznika pucalo iz prangija i topova iza ikindije namaza,

— uoči muslimanskih praznika se više nego običnim danima uči Kur'an i sevab od toga poklanja za duše umrlih.

MUBAREK-VEČERI

Pored muslimanskih praznika postoje i mubarek-večeri koje se na poseban i svečan način obilježavaju svake godine, a to su: Lejletu-r-regaib, Lejletu-l-mi'radž, Lejletu-l-berat i Lejletu-l-kadr.

a) **Lejletu-r-regaib** pada uoči prvog petka u mjesecu redžebu islamske mjesečeve godine. To je noć u kojoj je hazreti Emina osjetila da je ponijela Muhammeda, a.s. Ta noć je bila u julu 570. godine n. e.

b) **Lejletu-l-mi'radž** pada na 27. večer mjeseca redžeba, odnosno 26. dan redžeba navečer, 12. godina po Muhammedovom, a.s. poslanstvu (621. godine n. e.), ili na godinu dana prije hidžre. To je noć u kojoj se dogodio Muhammedov, a.s. isrâ' i mi'radž, u kojima je doživio najviše duhovno i fizičko uzdignuće i spokojstvo. Te noći on je od Allaha, dž.š. dobio zaduženje za pet dnevnih namaza.

c) **Lejletu-l-berat** pada 15. noć mjeseca ša'bana. To je noć u kojoj, po islamskom vjerovanju, Allah, dž.š. odlučuje o ljudskim sudbinama. To je ujedno noć koja nas neposredno podsjeća na skori dolazak ramazana, mjeseca islamskog posta i drugih ibadeta.

d) **Lejletu-l-kadr** je 27. noć mjeseca ramazana i ujedno najodabranija noć u godini. Za nju Allah, dž.š. u Kur'anu kaže da je bolja od hiljadu mjeseci u kojima nema te noći (Kur'an, 97: 3). Te noći Allah, dž.š. je počeo objavljivati Kur'an Muhammedu,a.s. Zapravo, uzima se obično da je Lejletu-l-kadr 27. noć mjeseca ramazana. Međutim, jedino se sigurno zna da se ona nalazi u mjesecu ramazanu i da se, prema riječima Alejhisselamovim, nalazi u zadnjoj dekadi njegovoj.

Običaj je kod nas da se mubarek-večeri posebno obilježavaju. To se radi na više načina, a najčešće su sljedeći:

Dane uoči mubarek-večeri mnogi muslimani i muslimanke poste, jer se smatra da je u te dane posebno lijepo postiti.

Uoči mubarek-večeri, iza ikindije-namaza, na munarama džamija se postavljaju muslimanske zastave; iza akšamskog ezana pale se kandilji na munarama; pred jacijski ezan muezzini s munara uče prigodne salavate.

Navedenih mubarek-večeri, između akšama i jacije, u kućama se uči Kur'an, predaju proučene hatme za duše umrlih i dr. U isto vrijeme se, obično, u džamijama održavaju prigodna predavanja o njihovom značaju, ponegdje se održavaju mevludi, tevhidi, zikr (u tekijama). Posebno uoči Lejletu-l-mi'radža ponegdje se održavaju i uče miradžijje i dr.

Miradžijje

Hadži-Mujaga Merhemić (1877 — 1959), poznati sarajevski hanedan, učenjak i tumač Mesnevije M. Dželaluddina Rumije (1207 — 1273), priređivao je u svojoj kući Miradžijje uz prisustvo šireg kruga svojih prijatelja i poštovalaca. To je radio svake godine na 27. večer mjeseca redžeba počev od 1923. godine pa do svoje smrti. Iza njega to je nastavila činiti njegova najstarija kćerka hadži-Mula-hanuma (1906 — 1985), sve do svoje šehidske smrti 9. aprila 1985. godine. Nakon njezine smrti Miradžijja se nastavlja održavati, privremeno, u Hadži-Sinanovoj tekiji u Sarajevu.

Na proslavama Lejletu-l-miradža u hadži-Mujaginoj kući učila se i recitovala „Miradžijja" od Sabita Užičanina (umro 1712. godine) uz učenje odlomaka iz Kur'ana, zatim prigodnih ilahija i na kraju dove. Miradžijju u Merhemića kući učili su poznati sarajevski hafizi i učači: hafiz Mustafa-Fatim-ef. Kulenović (umro 1945. godine); Mustafa-ef. Varešanović (umro 1959. godine); hafiz Ibrahim-ef. Proho (umro 1968. godine); hafiz Ibrahim-ef. Trebinjac (umro 1983. godine); hafiz Ćamil-ef. Silajdžić, hafiz Halid-ef. Hadžimulić i drugi.

Zijaret ša'ri se'adet

Jedan poseban vjerski običaj kod nas je „zijaret ša'ri se'adet" koji je uveden krajem XIX stoljeća, a obavljao se, ili se i danas još obavlja 27. večer ramazana na Lejletu-l-kadr. To je posjeta i simbolično odavanje počasti Alejhisselamu preko njegovih amaneta, a koji se sastoje od manjih dijelova njegove odjeće i jedne dlake, smještene u jednoj bočici, koja, navodno, potječe iz njegove brade. U svom radu „Zijareti ša'ri se'adet" h. Mehmed-ef. Handžić navodi da se taj zijaret kod nas obavljao u Sarajevu, Travniku i Orašju na Savi.[62])

Prvi zijaret u Begovoj džamiji u Sarajevu, kako navodi Handžić, obavljen je 7. ša'bana ili 15 (27) avgusta 1876. godine, dan po prispijeću emaneta iz Istanbula, kada je ispaljeno iz sto i jednog topa. Zijaret je u Begovoj džamiji uskoro iza toga obustavljen, da bi se obnovio 1904. godine i otada obavljao 27. večer ramazana. To je trajalo sve do 1965. godine, kada je definitivno obustavljen.[63])

Emanete u Sulejmanijju džamiju u Travniku, po svoj prilici, donio je njezin obnovitelj Sulejman-paša Skopljak, koji je, kao valija u Solunu, emanete dobio od sultana kao priznanje i odlikovanje za svoj rad.[64]) Zijaret u Sulejmanijji obavljan je, s prekidima, navodno, sve do 1926. godine.[65])

Zijaret u Azizijji džamiji u Orašju datira iz vremena prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Emanete je donijela jedna grupa hadžija iz Orašja, i to izravno iz Mekke, kada su, neutvrđene godine, obavili hadždž.[66]) Zijaret se u navedenoj džamiji u Orašju obavlja i danas, 27. večer ramazana, iza klanjanja jacije i teravije, i to vrlo svečano, uz prisustvo i učešće velikog broja vjernika iz Orašja i njegove uže i šire okoline.

Pored Sarajeva, Travnika i Orašja „zijareti ša'ri se'adet" se obavlja i u Tuzli. To Handžić nije naveo u svome radu.Ne zna se tačno otkada datira zijaret u Tuzli. Računa se da su emaneti doneseni u Hadži-Hasanovu džamiju (zv. Čaršijsku), i to poslije njezine temeljite obnove 1873/74. godine (1290. godine po hidžri), ali se ne zna odakle i na kakav način. Emaneti se otprije izvjesnog vremena nalaze u Jalskoj džamiji, a zijaret se obavja i sada 27. večer ramazana, iza teravije namaza.

Uz izvjesne razlike osnovni način na koji se obavljao i obavlja zijaret približno je isti ili je sličan u svim navedenim mjestima. Način na koji se zijaret obavljao u

Gazi Husrev-begovoj džamiji u Sarajevu, sažeto i vjerno je prikazao hafiz Mahmud Traljić, o čemu će posebno biti riječi. Ovdje ćemo donijeti samo arapski tekst salavata koji se uči za vrijeme obavljanja samog zijareta u Jalskoj džamiji u Tuzli. Ovo zbog toga što tekst salavata nisu u svojim radovima donijeli ni Handžić ni Traljić. Salavat donose i uče naglas svi prisutni u džamiji, predvođeni imamom, i to na nogama, za cijelo vrijeme trajanja zijareta, a glasi ovako:

„Allahumme salli alâ sejjidinâ ve nebijjinâ Muhammedin ve alâ âli sejjidinâ ve nebijjinâ Muhammedin bi adedi kulli dâin ve devâin ve bârik ve sellim alejhim ve alejhi kesîrâ."

Kada se zijaret završi, onda se, na isti način, prouči još i sljedeći tekst:

„Subbûhun, Kuddûsun, Rabbunâ ve Rabbu-l-melâiketi ve-r-rûhi."

Napominje se da u zadnje vrijeme zijaretu u Jalskoj džamiji u Tuzli 27. večer ramazana, pored muškaraca, prisustvuju i žene, što ranije nije bio slučaj.

Zanimljivo je da se i danas u Brezovom Polju kod Brčkog priča i govori kako su i oni, u svojoj Azizijji džamiji, imali emanete i da su im, te emanete, preoteli i prisvojili Orašljani.[67])

Evo kako hafiz Mahmud Traljić u radu *Forma i sadržaj ibadeta u Gazi Husrevbegovoj džamiji*, objavljenom u Analima GHB-e, knjiga II — X, str. 515 — 320, Sarajevo 1983. godine, opisuje kako se obavljao zijaret u Gazi Husrev-begovoj džamiji:

„Poslije jacije namaza, mutevellija Gazi Husrevbegova vakufa otvorio bi škrinju i iz nje izvadio dvije manje škrinje u kojima se nalaze emaneti — dlaka i vezeni dijelovi zastora. Uz učenje tekbira škrinje bi dao imamima Begove džamije ili nekom drugom od sarajevske uleme koji bi ih uz učenje tekbira digli iznad

glave i tako unijeli u džamiju (iz turbeta Gazi Husrev-begovog gdje se inače čuvaju, napomena pisca ovog rada). U džamiji je već bio postavljen jedan duži stol ispred mihraba, više prema sredini džamije. Tu bi škrinje bile spuštene, otvorene i članovi ilmije bi čuvali flašicu s dlakom i komade zastora (prekrivača Ka'be), a svijet bi u redu mimo toga prolazio, emanete ljubio ili mimo njih prolazio. Za svo vrijeme zijareta hafizi bi učili Kur'an ili ilahije i salavate naizmjenično. Mnogi, pošto bi obavio zijaret, povlačio bi se u koju od dvije tetime i tu klanjao obično „kazajeta", to jest naklanjavao bi namaze koji su mu prošli. Ako to nije radio, sjedio bi i slušao učenje hafiza ili napuštao džamiju. Poslije obavljenog zijareta emaneti su na isti način vraćani u turbe i pohranjivani u škrinju."

Na sličan način se zijaret obavljao i danas obavlja u Tuzli u Jalskoj džamiji i Orašju, i to uz prisustvo velikog broja vjernika i na vrlo svečan način.

Ostale mubarek-večeri

Pored navedenih glavnih mubarek-noći, odabranim večerima, po islamskim običajima i tradiciji, smatraju se još:

— noć uoči svakog petka, ponegdje i uoči ponedjeljka,

— noć uoči 1. muharrema (muslimanske Nove godine),

— noć uoči 12. rebiu-l-evvela (uoči Mevluda),

— noć uoči 1. ševvala (uoči Ramazanskog bajrama),

— noć uoči 10. zu-l-hidždžeta (uoči Kurban-bajrama).

Za sve odabrane noći u godini karakteristično je, pored onoga što je već rečeno, da se dani uoči tih večeri po običaju poste; da se u tim noćima više uči Kur'an i klanjaju nafile-namazi; da se tih večeri pripremaju nešto bogatije i ljepše večere i dr.

Doskora je bio kod nas običaj u nekim mjestima, posebno u Sarajevu, da djeca uz mubarek-večeri pale šarene svijeće. Pred same mubarek-večeri na nekoliko dana prodavale su se u čaršiji šarene svijeće u likovima (pakovanja od pet-šest svijeća). Djeca su te svijeće kupovala i pričvršćene na daskama, odmah po akšamu, palila i stavljala na prozore kuća tako da se vide s ulice. Pored svijeća palile su se i ševaklije. To se radilo najviše u avlijama, a ponekad i na ulicama.

Uz mubarek-večeri bio je običaj da se skuha štogod slatka, pa bi se uz somune i svijeće dijelilo siromašnijim porodicama u svojoj mahali. To se u Sarajevu najviše radilo uz ramazan,uoči petka i Lejletu-l-kadra.

RAMAZANSKI OBIČAJI

Pripreme

Ramazan je za svakog muslimana odabrani mjesec u godini. To je mjesec posta, intenzivnog islamskog življenja i ibadeta. Otuda se svaki musliman istinski raduje ramazanu i priprema da ga dostojno dočeka, isposti i uživa u njegovim čarima.

U svakoj muslimanskoj kući, u kojoj se posti ramazan, vrše se obimne pripreme. Prije na nekoliko dana njegovog dolaska vanredno se i temeljito čiste i uređuju džamije i mesdžidi. To naročito važi za mahalske i druge džamije u kojima se klanja samo preko ramazana, ili se, van ramazana, u njima klanjaju samo neki namazi. Običaj je u nekim mjestima u nas da to dobrovoljno rade i obavljaju djevojke iz mahala i mjesta u kojima se te džamije i mesdžidi nalaze.

Razni su vidovi i forme ibadeta i islamskog življenja u ramazanu. Neke od njih su specifične i isključivo vezane samo za ramazan, a neke se u ramazanu samo

intenzivnije obavljaju. Pokušat ćemo ovdje donijeti i ukazati na one osnovne i o njima pojedinačno nešto reći u kratkim crtama.

Mukabele

U nekim krajevima kod nas mukabele se počinju učiti na tri dana prije ramazana da bi se završile i poklonile uoči 27. večeri, a to je 26. dan ramazana. Ponegdje se opet mukabele počinju uoči ramazana, a završavaju se i predaju predzadnjeg, odnosno zadnjeg dana ramazana, zavisno od broja dana u dotičnom mjesecu — ramazanu.

Za učenje mukabele odabiru se i angažuju, gdje god je to moguće, najbolji učači i hafizi Kur'ana. Otuda su mukabele preko cijelog ramazana vrlo dobro posjećene. U većim gradovima mukabele se uče na više mjesta i u razna doba dana: na sehuru do sabaha; pred i poslije podne; prije i poslije ikindije namaza; negdje se počinje učiti tako da se završi do iftara. Može se reći da se mukabele najčešće uče poslije završetka ikindije namaza. Po općem shvatanju postača kod nas, slušanje mukabele u ramazanu ubraja se i spada u velike i odabrane ibadete.

U Sarajevu se mukabele uče na sehur, pred i iza podne namaza, prije i poslije ikindije namaza, te pred iftar. U nekim džamijama, kao što je Begova na primjer, uči se po više mukabela u toku dana u različito vrijeme. Jedan sat pred iftar mukabela se uči i u Gazi Husrev-begovom turbetu.

Ne zna se pouzdano otkada je u nas uvedeno učenje mukabele u ramazanu u formi kako se kod ns održavaju i uče. O njima nema spomena u nekim starijim vakufnamama, koje smo imali priliku pregledati, kao, na primjer, u Gazi Husrev-begovoj Vakufnami za džamiju, imaret i hanikah, od kraja novembra 1531.

godine. To bi moglo značiti da je institucija mukabele, onako kako se ona kod nas obavlja, relativno novijeg i, izgleda, autohtonog porijekla, jer takve mukabele, po svoj prilici, ne održavaju se kod muslimana u zemljama Azije, sjeverne Afrike i drugih. To je i reisu-l-ulema hadži-Naim-ef. Hadžiabdić posebno istakao u prigodnoj besjedi, koju je održao prisutnim džematlijama u Behrambegovoj džamiji u Tuzli, iza proučene mukabele u ramazanu 1985. godine.

Oglašavanje početka i prestanka posta

Nekada se uoči ramazana, poslije ikindije, pucalo iz prangija ili topova i tako najavljivalo nastupanje ramazana. U Sarajevu se i još nekim gradovima pucalo iz topova. Tako se radilo kada se najavljivao nastup i dolazak ramazana, a oglašavanje početka i prestanka posta obavljao se i danas obavlja na više načina.

Uoči ramazana se na munarama u vrijeme akšamskog ezana pale kandilji. To se radi i preko cijelog ramazana, u isto vrijeme, kao vidan znak onima koji poste da je dnevni post završen i da se mogu omrsiti i iftariti. Pored paljenja kandilja, u isto vrijeme, uz ramazan, pucalo se iz prangija ili topova kao znak da je vrijeme iftara. Paljenje kandilja u ramazanu kao i uoči mubarek-večeri i muslimanskih praznika ima svoj svečani karakter.

Posebna radost za mahalsku i sеosku muslimansku djecu bilo je čekanje vremena iftara pred džamijom dok muezzin na munari, prije jedno pola sata, priprema kandilje, a topdžija čisti i zatim puni i nabija prangiju. Tako se radilo u vrijeme kada su kandilji bili na ulje i fitilje i kada nije bilo električnog osvjetljenja u džamijama. I tačno u akšamsko vrijeme, kada se satovi prisutnih pred džamijom usaglase, muezzin bi proučio akšamski ezan i istovremeno iznosio kandilje s vanjske

strane šerefeta munare, jedan po jedan, a topdžija bi, na prvo muezzinovo „Allahu ekber", aktivirao prangiju, pošto bi prethodno uzviknuo iz svega glasa koliko ga grlo donosi „Vaaarrdaaa". Djeca bi u jedan glas povikala: „Upališe se kandilji!" i svi bi trkom potrčala svojim kućama sa istim povicima. Zakratko poslije akšamskog ezana, paljenja kandilja i pucanja prangije ili topa, po mahalama i sokacima nije se mogao vidjeti ni odrasli ni dijete, sve je opustjelo, osim neki slučajni prolaznik. Po mahalama se širio miris iftara i čuo se samo zveket kašika. Tišina i tajanstven mir vladao je i u čaršiji. Tek poslije iftara, kada se klanja akšam, mahale i sokaci su ponovo oživljavali, a čaršija nastavljala svoj normalan život, te tako bi trajalo dugo u noć s jednim prijekidom dok bi se u džamijama klanjala jacija s teravijom.

Ramazanski vazovi

Ustaljen je običaj da se tokom cijelog ramazana održavaju u džamijama vazovi u kojima se obrađuju razne teme iz islamskog življenja, naročito ibadeta, i to najčešće, svaki dan, za žene prije, a za muškarce poslije podne namaza. U većim gradovima vazovi se održavaju na više mjesta i u više džamija.

Nekada su se ramazanska predavanja održavala poslije klanjanja teravije namaza po muslimanskim čitaonicama, društvenim prostorijama i domovima. Za održavanje tih predavanja angažovali su se, najčešće, učenici medresa, studenti teologije i drugi.

I ranije je bio običaj da su softe medresa boravile preko ramazana u pojedinim mjestima, u kojima žive muslimani, i u njima obavljale razne vjerske funkcije, kao što su: učenje mukabele, klanjanje teravije, držanje vazova u džamijama, održavanje islamske vjeronauke i sl. Za te poslove dobivale bi nagrade u novcu ili naturi od mještana, što bi mnogima koristilo i služilo za

njihovo izdržavanje u medresama. Za neke softe to je bilo od velikog značaja, jer često je to bio jedini siguran prihod za njihovo dalje školovanje.

Sama okolnost da medrese kod nas i na strani nisu radile preko ramazana bilo je omogućeno softama da obavljaju ramazansku praksu u pojedinim gradovima i selima. Do pred drugi svjetski rat bio je običaj, naročito u Bosanskoj krajini, da se softama na ramazanskoj praksi na ime nagrade za njihov rad daje sadakatu-l-fitr, najčešće u pšenici, pored novčanih priloga koje su džamijski odbori sakupljali putem sergija pred džamijama na bajram-namaz ili na drugi način.

I danas đaci Gazi Husrev-begove medrese i studenti Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu odlaze preko ramazana u pojedine gradove i manja mjesta u kojima održavaju prigodna predavanja u džamijama, uče mukabelu, klanjaju teraviju i dr.

Učenje salavata

Ramazanski noćni salavati sa munara uče se kod nas pred jacijski ezan, iza teravije i poslije sehura kroz cijeli ramazan. Salavate najčešće uče muezzini džamija, učenici medresa na ramazanskoj praksi i drugi, sami ili, ponekad, dvojica i više njih naizmjenično. Ranije je bio običaj da i ezane uoči mubrek-večeri uče po dvojica učenika medrese lijepih glasova, pa su se i takvi ezani zvali „dupli ezani". Ovdje ćemo navesti nekoliko salavata koji su se ranije, a i sada se uče uz ramazan s munara. Evo tih salvata:

„Subhâneke mâ abednâke hakka ibâdetike,
jâ Ma'bûdu, jâ Allâh!

Subhâneke mâ šekernâke hakka šukrike,
jâ Meškûru, jâ Allâh!

Subhâneke mâ sabernâke hakka sabrike,
jâ Sabûru, jâ Allâh!

Subhâneke mâ areſnâke hakka ma'rifetike,
jâ Ma'rûfu, jâ Allâh!

Subhâneke mâ zekernâke hakka zikrike,
jâ Mezkûru, jâ Allâh!"

Iza teravije namaza i na sehur, učili su se sljedeći salavati:

„Fe izâ džâe vaktu-s-sehari jekûlu-l-'abdu
jâ Rabbi jâ Rabbî!

Kum jâ nâ'imu, kejfe tenâmu?
âšikullâhi lâ jenâmu.

Kum jâ nâ'imu, kejfe tenâmu?
âšiku-l-fîrdevsi lâ jenâmu.

Kum jâ nâ'imu, kejfe tenâmu?
âšiku-l-dženneti lâ jenâmu.

Kum jâ nâ'imu, kejfe tenâmu?
El-Aršu ve-l-Kursu lâ jenâmu.

Kum jâ nâ'imu, kejfe tenâmu?
Ellevhu-l-mahfûzu lâ jenâmu."

U zadnjoj trećini ramazana i na njegovom izmaku, pred jacijski ezan i na sehuru, uče se i ovi salavati:

„El-vedâu, el-vedâu, el-vedàu,
jâ mubârek šehri ramadân.

El-firâku, el-firâku, el-firâku,
jâ mubârek šehri ramadân."[68])

Kroz cijeli ramazan uči se, uz navedene, i ovaj salavat:

Evveluhû rahmetun,
ve evsatuhû magfiretun,
ve ahiruhû itkun minennîrân.

Teravih-namaz

Uoči ramazana, poslije jacijskog drugog sunneta, a prije vitra, pa sve do predzadnje ramazanske večeri zaključno, klanja se svake večeri poseban namaz od

dvadeset rek'ata tzv. teravija ili teravih-namaz. Teravija se obično klanja zajednički u džamijama ili mesdžidima, a tamo gdje ovih nema, ili su mnogo udaljene, onda se ona klanja po prostranijim kućama. Teravije su obično dobro posjećene, naročito u skorije vrijeme, otkako žene sve više dolaze u džamiju i klanjaju teraviju. Običaj je u gradovima i ostalim mjestima gdje postoji više džamija, da se zijarete i obredaju sve mjesne džamije u toku ramazana i da se u njima klanja koja teravija tako da nijedna ne ostane mahrum, kako se to u narodu kaže.

U Sarajevu se odavno, bar u jednoj džamiji, teravija klanja hatmom, a to je da imam na svakom rek'atu, a ima ih dvadeset, prouči po jednu sahifu iz Kur'ana i tako na teraviji, uz ramazan, prouči cijeli Kur'an. Nije bio rijedak slučaj da se u Sarajevu teravija klanjala hatmom i na više mjesta.

Zanimljivo je ovom prilikom napomenuti da je hafiz Ibrahim-ef. Trebinjac (1912 — 1983), poznati sarajevski hafiz i karija, dugo godina klanjao sabahske farzove, kao imam, hatmom. Tako je do 5. marta 1972. godine proučio pedeset hatmi, a do oktobra 1975. godine završio je svoju šezdesetu hatmu na sabahskim farzovima kao imam (Hadži-Fejzullah-ef. Hadžibajrić, Preporod, god. III/1972., broj 39, str. 10 i Preporod, godina VI/1975., broj 19/116, str. 4 i 13).

Hafiz Husein-ef. Hasanefendić (1884 — 1950), odličan hafiz iz Brčkog, godinama je u mihrabu Bijele džamije u Brčkom, kao imam, klanjao farzove dnevnih namaza hatmom, a uz ramazan bi, ponekad, pored redovne mukabele, koju je učio s brčanskim hafizima, sam na sehur proučio cijeli Kur'an napamet. Govori se da je to često činio i čuveni sarajevski hafiz i karija Ibrahim-ef. Proho (1909 — 1968).

Doskora je bio običaj u nekim krajevima i mjestima u kojima žive muslimani, da uz ramazan postače bude na sehur bubnjari i svirači. A kada bi nastupalo vrijeme posta, pucalo se iz prangija ili topova kao znak postačima da ne mogu više jesti i uzimati hranu i piće. Tobdžije, zatim bubnjare i svirače bi domaćini — postači preko ramazana gostili ručkom na sehuru, dok su ih na Bajram posebno darivali u novcu, a bubnjare i svirače bi još kitili čevrmama i mahramama, kada bi ovi obilazili mahale i sela i Bajram im čestitali. Za sve njih sterale su se sergije pred džamijama za njihove usluge uz ramazan i to im je bila jedina i glavna plaća i nagrada.

Učenje ilahija

Alija Nametak je zabilježio i opisao jedan običaj u Mostaru po kome su se u ramazanskim večerima, između iftara i teravije, okupljala djeca i u grupama, hodajući po mahalama, naglas učila ovu brojalicu:

Kad ramazan nàstanê,
svako dobro pòstanê,
meleki se òtvorê,
šejtani se zàtvorê,
samo jedan òstanê,
sikiricu nôsâ,
sitnu dicu gônâ (gônjâ).“

Nametak dalje navodi i kaže da su kasnije generacije pjevale ovu pjesmicu i na kraju dodavale još ova dva stiha:

„Uči, uči hôdže,
Klanjaj, klanjaj bâdže!“

Na kraju Nametak kaže da su , pored navedene pjesmice, pjevali sljedeću ilahiju na arapskom jeziku, koja glasi:

„Irham hâlî, jâ Mute'âli,
igfir zenbî, jâ Mutedželîl,
jâ Fettâh, jâ Rezzâk,
jâ Allâh, jâ Habîbellâh!"[69])

Gornja ilahija u prijevodu na naš jezik znači:

„Smiluj se na moje stanje i moj položaj, o Uzvišeni,
oprosti mi grijehe moje, o Veličanstveni,
o Ti koji svemu Svoje blagodati pružaš, o Ti koji sve izdržavaš,
o Allahu, o Allahov Milosniče!"

Iftari

Običaj je kod nas da se u ramazanu pripremaju iftari, na koje se pozivaju rođaci, prijatelji i bliže komšije, a posebno roditelji, ako žive odvojeno. To se obično radi u drugoj polovini ramazana. Ti iftari su posebni doživljaji za njihove učesnike i one koji ih pripremaju.

U pojedinim mjestima postoji običaj da se preko cijelog ramazana pripremaju zajednički i grupni iftari za postače koji su sa strane i na privremenom boravku u dotičnim mjestima, zatim za postače koji su ledični, iznemogli i slično. Poznati su takvi iftari koji se godinama pripremaju, i to vrlo uspješno, u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu. Ti iftari su postali tradicionalni i predstavljaju za njihove učesnike, čiji se broj stalno povećava, veliku blagodat i poseban ramazanski doživljaj.

U Sarajevu su se ranije davali iftari i za hafize, koji su boravili preko ramazana i učili mukabele, klanjali teravije u sarajevskim džamijama, kao i za Arape, koji su postili ramazan u Sarajevu, a dolazili su radi bedelihadždža. Iftare su davali imućni, pobožni i darežljivi sarajevski domaćini. Ostao nam je u sjećanju iz đačkih dana u Sarajevu jedan Arap među onima koji su dolazili

i boravili u Sarajevu radi bedeluka. Izdvajao se između ostalih po svom izgledu i vanjštini, a nosio je i bijelu ahmedīju oko glave. Bio je to, izgleda, neki hafiz Džafer, rodom iz Medine. Jako lijepo je učio Kur'an i ponekad bi, van ramazana, u Begovoj džamiji prolazio u mihrab, a preko ramazana bi učio mukabelu sa sarajevskim hafizima i klanjao teraviju u nekoj od sarajevskih džamija.

Ramazanska jela

Uz ramazan se, po običaju, pripremaju pojedina jela koja su specifična za taj mjesec. Od slanih jela su to: kulak-čorba, šehrija-čorba, sitni ćevap, čimbur na mesu, ćerviš, polagani burek, presnac, bamlja, tirit (ičija) i dr. Od slatkih jela su: kadaif, slatki čimbur, ružice, rešedija i dr. Poznate su ramazanske lepine, koje pekari naročito peku uz ramazan, posute s gornje strane čujrukotom. Često se lepine raznose i prodaju po mahalama pred vrijeme iftara. Za ramazan se ostavlja ono što je najljepše, pa čak i maslo. To je, na određen način, ušlo u narodne poslovice i izreke. Ako neka domaćica inače lijepo kuha, za nju se kaže: „da lijepo kuha kao da je za ramazan." Ako se hoće za nekoga reći da nije baš sasvim kako valja, u narodnoj poslovici za njega se kaže: „Nije mu maslo za ramazana." Da kažemo još i to da je ramazanski običaj da se iftari: hurmama, rezaćijama, maslinama i sl.

Ramazanska sijela

Kada se govori o ramazanu i njegovim običajima potrebno je reći nešto i o ramazanskim sijelima. To su obično šira sijela koja se održavaju po kućama, na kojima se sastaje rodbina, komšije ili prijatelji. Ona se najčešće održavaju u kućama poslije priređenih

zajedničkih iftara. Na tim sijelima se, najčešće, sluša učenje Kur'ana (uživo, ili sa kaseta i ploča), raznih ilahija, kasida i sl. Na tim sijelima se, ponekad, drže kraća prigodna, posebno nepripremana vjerska predavanja ili čitaju popularni pobožni spjevovi, kao što su: odlomci iz mevluda, vefati i sl.

Bilo je slučajeva, naročito ranije, a ima ih i danas, da se uz ramazan čine ikrari, o čemu će ovdje biti posebno govora.

I'tikaf

Alejhiselam se običavao povući i zadnjih deset dana ramazana provesti u ibadetu u svojoj džamiji. To je tzv. i'tikâf.

Taj običaj i Alejhiselamova praksa kod nas se provodi na taj način što se u svim mjestima, u kojima žive muslimani i u njima postoje džamije, imam ili muezzin, ili netko treći zatvaraju u i'tikaf, koji počinje od ikindije dvadeseti dan i traje do iza ikindije-namaza zadnjeg dana ramazana. Za cijelo to vrijeme muttekif ne napušta džamiju osim za svoje nužne potrebe, promjenu abdesta i sl. Običaj je da imućnije džematlije pripremaju i donose iftare i ručkove (na sehur) onima koji su u i'tikafu, koje uz njih koriste po običaju još: muezzini džamija, putnici namjernici i sl. Nekada su te iftare i ramazanske ručkove obavezno koristili i tobdžije, koje su palile prangije i topove za iftar i sehur (prestanak i nastanak posta).

Običaj je da se u jednom mjestu, bez obzira na broj džamija u njemu, u i'tikaf zatvaraju samo po jedan mutekif i u jednoj džamiji. U Sarajevu je običaj da se i'tikaf održavao u više džamija u kojima se zatvaralo više ljudi. Danas se u Sarajevu i'tikaf održava u Begovoj džamiji i u njemu redovno dva muttekifa. Nadalje, u Sarajevu je običaj zadnjih nekoliko godina da se, pored

u Begovoj džamiji, i'tikaf održava i u džamijama u Hrasnu (bivše Novo Sarajevo) i Nedžarićima. U ove dvije džamije u i'tikafu borave pojedini ljudi koji to rade dobrovoljno, po vlastitoj želji, uz znanje i odobrenje, ali bez angažovanja od strane nadležnih organa IZ-e i materijalne naknade.

Sadakatu-l-fitr

Sadakatu-l-fitr, ili popularno „vitre", jest posebna ramazanska dužnost postača da je podijele siromašnim, ili da je izvrše na neki drugi odgovarajući način u toku ramazana, a najdalje do pred klanjanje bajram-namaza. Visina sadakatu-l-fitra predstavlja novčanu vrijednost koštanja prehrane jedne osobe za jedan dan, izračunat po prosječnoj cijeni njezinog jelovnika i načina ishrane, a ne onih (siromašnih) osoba kojima se sadakatu-l-fitr daje, a dužni su je podijeliti svi imućni muslimani i muslimanke za sebe i za svoju malodobnu djecu.

Sadakatu-l-fitr se daje siromašnim muslimanima i muslimankama, a na prvom mjestu siromašnim članovima šire rodbine, komšijama i dr., izuzimajući članove direktne uzlazne i silazne rodbinske linije: roditelji i njihovi roditelji itd., zatim djeca i njihova djeca itd. Općim rastom standarda obveznika sadakatu-l-fitra i drugih, s jedne, a porastom potreba Islamske zajednice, s druge strane, sve se češće sadakatu-l-fitr daje za vjersko-prosvjetne potrebe muslimana kod nas.

Zekat

Iako se zekat može obračunavati i dijeliti u svakom mjesecu u godini, on se po običaju i najčešće obračunava i izmiruje u ramazanu. To se vjerovatno

čini zato što se vjeruje da je to najbolje uraditi u ramazanu, kada svaki vjernik nastoji učiniti što više dobrih djela; kada se ta dobra i korisna djela, po islamskom vjerovanju, učinjena u ramazanu, višestruko nagrađuju, kada je dio imetka imućnih, koji pripada siromašnim, a to je, u stvari, zekat, njima najpotrebniji itd. Jedan od razloga je, vjerovatno, i taj što svaki vjernik koji posti, a dužan je dati zekat, ima priliku da i sam osjeti kako je onima koji oskudijevaju i uz ramazan i van ramazana i što je i on sam, pod utjecajem posta, osjećajniji i raspoloženiji činiti dobra djela, posebno kada se radi o zekatu, kao prvorazrednoj obavezi i dužnosti svakog imućnog vjernika.

Visina zekata iznosi 2,5% od imovine koja prekogodini i prelazi osnovne potrebe obveznika, a daje se osobama kojima se daje i sadaktu-l-fitr, odnosno u iste svhe.

Kada je riječ o sadakatu-l-fitru, zekatu i drugim davanjima u dobrotvorne svrhe, koje se najčešće izvršavaju u ramazanu, treba se prisjetiti svih onih dobrotvora, znanih i neznanih, koji u ramazanu i izvan njega, na razne načine pomagali siromašne i nemoćne u svojim sredinama. A njihov broj nije mali.

Da ljudska humanost i solidarnost ne poznaje granice može poslužiti sljedeći primjer. Bilo je i takvih dobrotvora koji su zaviještali da se iz njihove uvakufljene imovine, između ostalog, kupuju bardaci i testije siromašnoj djeci i siročadi, koja ih je nehotice na česmi razbila, pa sva uplakana i uplašena ne smije roditeljima i starateljima na oči.

IKRARI

Oduvijek se kod nas pridavala velika pažnja obavljanju hadždža, kao pete osnovne islamske dužnosti. To je bilo i onda kada je put na hadždž iziskivao izuzetno velike fizičke napore i poteškoće, velika materijalna sredstva i veliki rizik po zdravlje i život hodočasnika; u vrijeme kada je odlazak na hadždž i povratak s hadždža trajao mjesecima, pa i više. To su često bili odlasci bez povratka.

Zbog svega navedenog običaj je bio da su se ikrari provodili vrlo svečano, a provodili su se u džamijama i hadžijskim kućama, uz učešće brojnih komšija, prijatelja, rodbine i ostalih džematlija i drugih. I danas, kada putovanje na hadždž sa naših aerodroma u zemlji, pa do Džide i dalje do Medine i Mekke u Arabiji, avionom traje nekoliko sati ugodnog letenja, ikrari, dove i ispraćaji hadždžija obavljaju se vrlo svečano, zavisno od običaja u pojedinim našim krajevima.

U Sarajevu je bio običaj da kandidat za odlazak na hadždž, prije nego što bi ikrario, zapusti (zakreše) bradu i obično zamota šarenu ahmediju. Drugi bi to radili u Medini ili Mekki kada tamo stignu. Ranije su hadždžije redovno s hadždža donosile libade, a to su rukom prošivena (štepana) džubeta, nekada svilenkaste, najčešće žute i zelene boje, koje bi oblačili kada pođu petkom u džumu i oba bajram-namaza.

Običaj je bio u Sarajevu da hadždžije prvu džumu po povratu s hadždža klanjaju u Carevoj džamiji. Najprije bi i redovno po povratku s hadždža tri dana boravile kod kuće i dočekivale goste. Za ta tri dana nisu izlazile ni u mahalsku džamiju u džema'at. Poslije tri dana boravka u kući prvo bi se između sebe posjećivale, pa tek onda počele izlaziti u čaršiju.

Sve do izgradnje željeznice i uspostavljanja željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini, i to najprije od Sarajeva do Bosanskog Broda (4. 10. 1882. godine), zatim Sarajevo — Metkovići (1. 09. 1892. godine) i Sarajevo — Višegrad (4. 07. 1906. godine) u Sarajevu su se hadždžije pratile uz učenje tekbira i ilahija do Hadždžinske ravni kod Kozje ćuprije, na kojoj bi i dočekivali hadždžije prilikom njihovog povratka s hadždža. Poslije uspostavljanje željezničkog saobraćaja hadždžije su u Sarajevu praćene do na željezničku stanicu. Na putu do željezničke stanice hadždžije su se svraćale u Ali-pašinu džamiju, u kojoj su klanjale po dva rekata tzv. „seferije" namaza. Mnogi bi hadždžije pratili do željezničke stanice na Bistriku. Od kuće do stanice ranije se išlo fijakerom, a poslije automobilom.

Hasan-ef. Nametak (1875 — 1953) vrlo lijepo je opisao kako se u Mostaru dugo vremena ispraćale hadždžije na hadždž i dočekivale kada su se vraćale s hadždža. U prikazu Nametak je donio tekst dove na arapskom jeziku i njezinom prijavodu na naš jezik, koja se učila u tim prilikama u Mostaru, za koju kaže da nije mogao ustanoviti tko jenjezinautor. Dova je sročena u rimovanoj prozi, počinje Euzom i Bismillah i ima dvadeset šest stihova koji se završavaju na slog „am" i na kraju je donesen salavat na Alejhisselama. Dovu su na ispraćaju i dočeku hadždžija učila mektebska djeca u povorci.[70])

Govoreći o mostarskim hadždžijama i nekim običajima u vezi s njihovim odlaskom na hadždž i povratkom s hadždža, Hifzija Hasandedić se koristio navedenim radom Hasan-ef. Nametka i iznio još niz novih detalja i običaja, po kojima su se u Mostaru ispraćale i dočekivale hadždžije sve do 1935. godine.[71]) Radi zanimljivosti tih običaja, koje su zabilježili Nametak i Hasandedić, ovdje ćemo donijeti, iz njihovih navoda, samo kratke izvode, u slobodnoj interpretaciji.

Kada je trebalo da hadždžije krenu od svojih kuća na put, okupila bi se mektebska djeca pred mektebom, zatim bi se svrstala u povorku, dvoje po dvoje, i u pratnji muallima krenula hadždžijinoj kući. Na čelu povorke išli su dječaci i naglas učili dovu, koju smo ranije spomenuli, a ostala djeca u povorci bi aminala iza svakog stiha i to u jedan glas izgovarajući „Amin!" Dječijoj povorci bi se priključivali usput znatiželjni i tako bi se stiglo pred hadždžijinu kuću.

Dok bi se hadždžija spremao, djeca bi u dvorištu učila i dalje dovu i aminala. Pošto bi se hadždžija spremio i djeca darivala u novcu, a dovadžije još i okite čevrama i muallim dobije uobičajeni poklon (po običaju bio je to dukat), povorka na čelu s hadždžijom kretala se prema džamiji. Na svom putu do džamije djeca su učila dovu i aminala, a povorka bi se stalno povećavala i tako bi svi stigli do džamije. Dok hadždžija u džamiji klanja dva rekata seferijje i učini dovu, dotle bi djeca u haremu džamije učila svoju dovu i aminala. Na kraju, kada hadždžija izađe iz džamije, djeca bi se razilazila kućama, a ostali bi se opraštali od hadždžije ili bi ga pratili do stanice, odnosno polazišta hadždžija.

U Mostaru su se na isti način, prema kazivanju Nametka i Hasandedića, dočekivale hadždžije kada su se vraćale s hadždža. Mektebska djeca bi ih dočekivala na stanici i uz učenje dove i aminanjem u povorci pratila do njihovih kuća. Tu bi djeca ručavala i onda se razilazila kućama.

Po dolasku djece postavljale bi se sofre uzvanicima i siromašnim. Cstatakhalve koja se, po običaju, pekla u većim količinama, djelilo bi se po mahali.

Na sličan način ispraćale su se i dočekivale hadždžije i u drugim našim krajevima. U Posavini, na primjer. U povorkama mektebske djece, u pratnji muallima, učile su se razne prigodne ilahije, kaside i dove. Ovdje ćemo

donijeti jednu dovu na turskom jeziku od jedanaest bejtova, koja se doskora učila na ispraćaju i dočeku hadždžija u Brčkom i njegovoj okolini, pa i šire. Dovu je zabilježio hafiz Mehmed-Hulusi Mulahalilović (1878 — 1952), iz Gornjeg Rahića kod Brčkog, 10. muharrema 1330. hidžretske godine (1. januara 1912. godine n. e.).[72]) Evo kako ona glasi, transkribirana latiničkim slovima:

GIDEN HADŽILAR IČIN OKUNADŽAK DUASI

1) Ja Ilahi ejle mensur
gazi vu hadžileri

2) Čun azimet ide bunlar
saliminu ganimin

3) Mekke Mine Muzdelife
hem džebeli Arefat

4) Vasili Hakka mazher ejle
šu giden hadžileri

5) Mekkeje hem Revdaje hem
gazi vu hadžileri

6) Her murada vasil ejle
šu giden hadžileri

7) Ejle mesrur ahiretde
giden hadžileri

8) Vakfesunde ber murad kil
daima hadžileri

9) Mekkemize ejle teblig
giden hadžileri

10) Hem mufeddal hem mukerrem
eve gelmek kil nasib

11) Amin amin elfe amin
ja Ilahel-alemin

Navedena dova, u prijevodu prof. Ahmeda O. Mešića, iz Tuzle, na našem jeziku glasi ovako:

DOVA KOJA SE UČI PRI ODLASKU HADŽIJA

1) O, moj Bože, pomozi namjernike i hodočasnike,

2) kada oni odluče (da obave hadždž) da zdravi i uspješni

3) (stignu) u Mekku, na Minu i na brdo Arefat!

4) Omogući ovim hodočasnicima, koji odlaze, da stignu do Istine (mjesta na kojima se Istina otkriva),

5) (tj.) do Mekke i Revdai-mutahhere (Harema i džamije Alejhisselamove u Medini), kao namjernici i hodočasnici!

6) Ispuni ovim hodočasnicima, koji odlaze, sve (njihove dobre) želje!

7) Učini hodočasnike, koji odlaze, sretnim i blaženim na onom drugom (zagrobnom) svijetu (u životu poslije smrti!)

8) Uvijek ispunjavaj hodočasnicima njihove želje na (svakom) stajanju!

9) Hodočasnike, koji odlaze, dovedi do naše Mekke,

10) i olakšaj im da se, kao odabrani i počastvovani vrate svojim kućama!

11) Uslišaj, uslišaj, hiljadu puta uslišaj, o Gospodaru (svih) svjetova!

U Brčkom i njegovoj okolini bio je običaj da se dječaci iz mekteba, ili drugi, koji su učili ilahije i hadžijsku dovu na čelu povorke mektebske djece, kite čevrama kao i u Mostaru. Isti običaj bi se provodio prilikom ispraćaja hadžija kada su odlazile na hadždž, kao i kod njihovog dočka, kada su se vraćale s hadždža. To se sve provodilo i onda, kada su za određene osobe, mjesto njih, hadždž obavljali njihovi bedeli, ponajviše su to bili Arapi.

Sjećam se dobro iz vremena 1926. do 1930. godine nekog šejha Muhammeda Zevahirija. Bio je iz Mekke.

Godinama je dolazio u Brčko i iz Brčkog i njegove okoline dobivao bedeluke za pojedine osobe, najviše umrle, za koje su ga angažovali njihovi nasljednici, odnosno vasimùhtári. Stanovao je u „Čačak" medresi u Brčkom. Iz vremena 1937. do 1938. godine sjećam se nekih Arapa koji su dolazili radi bedeluka u Zvornik. To su bili, između ostalih, Abbas Zahid, iz Medine, zatim neki šejh Muhammed Bošnjak, iz Mekke, čiji su preci porijeklom iz Bosne. Za cijelo vrijeme njihovog boravka u Zvorniku stanovali su u Podrinjskoj medresi u Zvorniku, okruženi pažnjom Zvorničana, posebno zvorničkih hadždžija.

Pored Arapa za bedele su uzimani i domaći ljudi, koji su prethodno za sebe obavili hadždž, a bili su poznati u narodu kao izuzetno čestiti i pobožni ljudi. Među onima koji su uživali veliko povjerenje i poštovanje i koji su više puta išli kao bedeli na hadždž za druge osobe kod nas bili su, naročito: Hadži-hafiz Smail-ef. Fazlić (1909 — 19085), iz Sarajeva, zatim hadži-hafiz Salih-ef. Suljić, zv. Kûga (1870 — 1945), i Tuzle, i drugi.

U XXVII vol. Medicinskog arhiva, broj 3 od 1973. godine, koji izlazi u Sarajevu, objavili su Srebren Bošković i Ajiša Smailbegović studiju pod naslovom Zdravstveno obezbjeđenje bosansko-hercegovačkih hadžija na putu za Mekku krajem prošlog vijeka, u kojoj su iznijeli više podataka o mjerama koje su austrougarske vlasti poduzimale u cilju zdravstvene zaštite hadždžija. Tako je Vlada BiH, u tu svrhu, naredbom od 22. 9. 1881. godine uvela grupna putovanja hadždžija sa pojedinačnim pasošima. Od 1890. godine pa dalje Bosanskohercegovačka vlada je imenovala svake godine vodiča puta. Godine 1892. vodič puta i ujedno prateći ljekar hadždžija bio je dr hadždži-Mehmed Sami Šerbić (1847 — 1918), inače prvi diplomirani liječnik iz redova bosanskih Muslimana. Troškove putovanja za vodiče i liječnike, koji su pratili hadždžije, snosila je Vlada BiH. Nadalje, vodiči

hadždžija su obično bili iz redova kadija, muderrisa pa i muftija (Ibrahim Hodžić: *Jedna vijest o hadždžu prije 70 godina*, Glasnik VIS-a, godina XXXVIII/1975., broj 11 — 12, str. 553).

Danas su uslovi drugačiji kada se radi o načinu putovanja na hadždž. Iz osnova su se izmijenili uslovi putovanja: vrijeme trajanja, udobnost i bezbijednost putovanja, smještaj, ishrana, ljekarska i sanitarna pomoć i drugo. Ikrari i dove obično se obavljaju u mjesnim ili nekoj od gradskih džamija, obično petkom iza džum'e-namaza pred odlazak hadždžija.

Obično imam, poslije džum'e-namaza, prouči prigodno ašere i učini dovu za sretno izvršenje hadždža onome koji je ikrario i polazi na hadždž. Iza toga imam, a onda svi prisutni u džamiji, čestitaju hadždžiji i zažele mu sretan put i povratak. Cjelokupnu organizaciju hadždža kod nas danas vrše Starješinstva IZ-e i na taj način hadždžijama osiguravaju što je moguće lakše izvršenje dužnosti hadždža, kao i sve druge usluge oko pribavljanja svih potrebnih putnih isprava pri odlasku na hadždž i povratku s hadždža i dr.

Običaj je da polaznici na hadždž, poslije obavljenog ikrara u džamiji, priređuju u svojim kućama za uži krug prijatelja i rodbine prigodne svečanosti, na kojima se uči mevlud i ponovno učini dova za sretan put i na kraju se završava zijafetom.

U određene dane, po programu putovanja hadždžija, koji donosi Starješinstvo IZ-e, rodbina i prijatelji prate svoje hadždžije na razne načine, uz učenje ilahija i donošenje tekbira i to od njihovih kuća pa do određenih skupnih polazišta, gdje se hadždžijama priređuju zajednički ispraćaji. Samo najbliža rodbina i prijatelji prate svoje hadždžije do polaznog aerodroma da im još jednom zažele sretan put kada budu polijetali. Ovim ispraćajima na aerodromima obično prisustvuju najviši funkcioneri Starješinstva IZ-e.

Na sličan načinhadždžijese dočekuju kada se vraćaju s hadždža. Dočeci hadždžija se često završavaju zijafetima u njihovim kućama i prigodnim poklonima, koje hadždžije donose rodbini, komšijama i prijateljima, a to su, najčešće, oni koji su ih ispratili prilikom njihovog odlaska na hadždž. Uobičajeni pokloni, koje hadždžije donose svojim najbližim u porodici su: dijelovi odjeće, sedžade, nakit, mirisi i sl. Rodbini, prijateljima i komšijama obično se donose i poklanjaju: tespihi, jagovi, hamajlije, kna za kosu, namaz-bezi i dr. Ti i drugi pokloni i predmeti koje bi hadždžije donosile svojim kućama, ranije su se zvali „sehare". To je, valjda, zato što su se, ti predmeti, nekada donosili u posebnim seharama, a onda ih, kasnije, kod svojih kuća koristile za smještaj i čuvanje raznih vrijednosti (svečana bajramska odjeća, ruho, nakit, novac i sl.). Te sehare su se zvale „ćabanske sehare", a bile su uvijek lijepo dekorisane, od laganog materijala i posebne izrade.

Zavisno od raznih okolnosti broj hodočasnika različito se kretao kod nas iz godine u godinu. U svakom slučaju njihov je broj nekad u odnosu na danas bio znatno manji. Veliki broj hadždžija danas je rezultat materijalnog i ekonomskog položaja našeg življa, dobrih uslova putovanja i dobre organizacije puta.

Radi poređenja ovdje ćemo, prema podacima kojima raspolažemo, iznijeti podatke o brojnom stanju hadždžija u vremenu od 1893. pa do 1982. godine. Prema podacima koje iznosi mr Nijaz Šukrić u svom radu *Hadž bosansko-hercegovačkih muslimana u doba austro-ugarske uprave* (Islamska misao, god. V/1983., broj 56, str. 34 — 36), hadždž je obavilo iz Bosne i Hercegovine:

— u 1893. godini 119 hadžija,
— u 1897. godini 39 hadžija,
— u 1898. godini 93 hadžije,
— u 1899. godini 83 hadžije,
— u 1907. godini 176 hadžija,
— u 1908. godini 164 hadžije,
— u 1909. godini 73 hadžije.

Ne raspolažemo podacima o broju hadždžija iz Bosne i Hercegovine u periodu od 1910. do 1940. godine. Od 1940. pa do 1949. godine trajao je prijekid odlaska na hadždž hodočasnika iz naše zemlje, kada je jedna delegacija, na čelu sa tadašnjim reisu-l-ulemom hadži-Ibrahim-ef. Fejićem (1879 — 1962) obavila hadždž. Nakon toga su počele odlaziti na hadždž manje grupe hadždžija, koje su se iz godine u godinu povećavale. Tako je hadždž iz Jugoslavije obavilo:

— u 1954. godini 11 hadžija,
— u 1955. godini 20 hadžija
— u 1956. godini 31 hadžija,
— u 1957. godini 35 hadžija

Navedeni podaci su uzeti iz rada *„Odlasci na hadždž nakon drugog svjetskog rata"*, nepotpisano, Islamska misao, god. V/1983. godine, broj 56, str. 37 — 39.

Ovdje ćemo donijeti još nekoliko podataka o odlasku na hadždž iz Bosne i Hercegovine. Tako je hadždž obavilo:

— u 1958. godini 46 hadždžija (Glasnik VIS-a Sarajevo, godina XXI/1958., broj 9 — 12, str. 537 — 538),

— u 1962. godini 54 hadžije (Glasnik VIS-a Sarajevo, godina XIII (XXV)/1962., broj 4 — 6, str. 142 — 143),

— u 1966. godini. 200 hadždžija (Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXIX/1966., broj 5 — 6, str. 221 — 222),

— u 1972. godini 800 hadždžija (samo iz Bosne i Hercegovine.[73]) Iz cijele Jugoslavije te godine bilo je 2.734 hadždžije (Glasnik VIS-a Sarajevo, godina XLVIII/1985., broj 4, str. 366). To je ujedno i najveći broj hadždžija iz naše zemlje koje su u jednoj godini obavile hadždž.

— u 1978. godini, ili šest godina kasnije, hadždžsu obavila 392 hodočasnika iz Bosne i Hercegovine (Islamska misao, godina I/1978., broj 1, str. 30),

— u 1982. godini iz Bosne i Hercegovine hadždž je obavilo 270, dok je iz cijele Jugoslavije te godine hadždž obavilo 995 hadždžija.[74])

Pripremanje za hadždž, ikrar i dova, odlazak na hadždž, bavljenje na putu i hadždžu i povratak hadždžija, sve su to motivi koji su, na određen način, našli odraza u narodnim umotvorinama: pričama, pripovijestima, anegdotama, narodnim pjesmama, poslovicama i dr. Evo jedne narodne pjesme koja nosi naslov Tri puta je na Čabu hodila, koja glasi:

„Divojka je malo divovala,
Sedamdeset i sedam godina.
Tri puta je na Ćabu hodila,
Ćabi kući tiho govorila:
Ćabo kućo, udat bih se mlada!
Iz Ćabe joj joj nešto odgovara:
Udat ćeš se, lipa divojko,
Udat ćeš se i pokajat ćeš se:
Na um će ti pasti divovanje,
Spominjat ćeš carstvo divojačko:
Car ti bijah, dok u majke bijah,
Sva me Bosna carem zovijaše,

A moj dragi carem i vezirom.
Ne bih carstva za sav Stambol dala,
Agaluka za tri pašaluka,
Ni mahale, u kojoj sam rasla,
I u njojzi dragog zagledala."[75])

DOVE

Općenito o dovi

Dova kao islamska norma u smislu: molitve, molbe, obraćanja i obraćenja, prizivanja i dozivanja; zatim, u smislu: pozdrava, blagoslova i blagosiljanja itd, ima svoje uporište u osnovnim izvorima islama, Kur'anu i Hadisu i stalno se javlja i potvrđuje u svakodnevnom islamskom življenju. Gledano sa stanovišta islamskih običaja i prakse, postoje dvije osnovne vrste dova, i to: redovne i povremene, odnosno prigodne dove. Najčešće redovne dove su one koje se uče kod uzimanja abdesta, poslije klanjanja namaza, iza svakog jela, pred spavanje itd. i o njima, pojedinačno, neće biti govora u ovome radu. Od redovnih dova ovdje će biti riječi samo o sljedećim: uspavankama koje majke pjevaju (uče) svojoj maloj djeci pri uspavljivanju; dovama koje odrasli, a i djeca, uče pred spavanje; o dovi u narodnoj pjesmi, te o godišnjim dovama koje su se kod nas održavale, ili se još ponegdje održavaju. Od prigodnih dova ovdje će biti riječi o hafiskim i kišnim dovama.

REDOVNE DOVE

Uspavanke

U narodu su poznate i jako raširene narodne uspavanke na našem, rjede na nekom drugom jeziku. Najprije ćemo donijeti kraće izvode iz nekoliko uspavanki koje je donio Rešad Kadić u svojoj *Zbirci pobožnih pjesama.*

Evo kako glasi treća strofa I uspavanke koju navodi Kadić:

„Nemoj sina biti ni karati,
jer će tebi pod starost valjati.
Kad ti staneš abdest uzimati,
Meho će ti mahramu držati.
Kad ti staneš na namaz klanjati,
Meho će ti serdžadu sterati."[76])

Treća po redu uspavanka koju navodi Kadić glasi ovako:

„Rabbum Allah, Ti mi daj,
mome Muji dug zeman,
da mi uči i klanja,
i u mekteb uziđe,
da mi hatmu prouči,
da je mrtvim pokloni.
La ilahe illellah,
Muhammed hak resullullah."[77])

Evo kako glasi X (deseta) po redu uspavanka koju navodi Kadić:

„Sitna djeca iz mekteba,
La ilahe illallah, (ponavlja se kao refren iza svakog stiha)
U ruci im maštrafice,
pod pazuhom sufarice,
oni idu Kevser-vodi,
da zafate hladne vode,
da napoje mile majke,
mile majke i babajke.
La ilahe illallah,
Muhammedun hakk resulullah."[78])

Sada ćemo navesti jednu uspavanku — dovu na turskom jeziku, koja se učila djeci u bešikama prilikom uspavljivanja u zapadnoj Hercegovini. Evo kako glasi:

„Rabbum Allah,
Senden derman,
def'i belaj,
reddi kaza,
ja Kerimu, ja Allah!"[79])

Dova pred spavanje

Islamski je običaj da odrasli i djeca pred spavanje prouče kratku dovu za miran i spokojan san. U sjeveroistočnoj Bosni se najčešće čuje sljedeća dova:

„Ja legoh, ja Allah,
ako ustah, inšallah,
ako umrem, ešhedu en la ilahe illallah, ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resuluhu."

U Tuzli i njezinoj okolini običaj je da se pred spavanje prouči i ova dova:

„Ja legoh u grad,
oko mene Jasin duvar
Amme avlija,
Kur'an kapija."

Navedenu dovu sam čuo od Fahire Kabil, rođene Ibrišimović, iz Tuzle, koju je, opet, ona zapamtila i čula od svoje majke Aiše, roď. Avdagić, iz Tuzle.

U zapadnoj Bosni pred spavanje uči se sljedeća dova:

„Ja legoh, ja Allah,
ako ustah, Bismillah,
ako umri, Ešhedu en la ilahe illallah,
ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve resuluhu.
Ja Rabbi, kako ću umrijeti,
Ja Rabbi, kako ću dušicu ispustiti,
Ja Rabbi, kako ću doći pred dragog Allaha,
Ja Rabbi, kako ću se u crnu zemlju spustiti,
Ja Rabbi, kako ću se zatvoriti među četiri ćoška i četiri zida,
Ja Rabbi, kako ću dočekati melaiće?!"[80])

Dova u narodnoj predaji

Dova je često zastupljena u narodnoj predaji i njegovom stvaralaštvu, bilo kao molba Allahu, dž.š. i blagoslov, bilo kao kletva i pritužba. Ovdje ćemo kao primjer navesti samo jedan slučaj u jednoj narodnoj pjesmi, koju navodi Mehmed-beg Kapetanović — Ljubušak (1839 — 1902) u svome Narodnom blagu. U pjesmi se govori kako je Ibro, bajraktar ličkog Mustajbega, projahao jednog jutra ispod njegove kule, odlazeći na ljuti mejdan s nekim junakom. S pendžera su ga gledali Mustajbeg i njegova jedinica Fata. Posmatrajući Ibru kako, kao vjetar, promiče na svom doratu ispod kule, Fata govori svome babi Mustajbegu:

„Dobra dôrê, oštrê bâbo ćòrdê,
u našega Ibre bajraktara."

Na to Mustajbeg odgovara Fati ovim riječima:

„Dovu čini, da se zdravo vrâti,
Babo će te pokloniti Ibri."[81])

Dova kao blagoslov jako je zastupljena u svakodnevnom življenju i običnom govoru naših starih ljudi i žena, naročito kada se obraćaju mlađim osobama, ili svojoj djeci i ukućanima. To podjednako čine kada savjetuju, mole i kada prigovraju i naređuju; kada se zahvaljuju ili kada jednostavno nešto pričaju. Uvijek je sve to popraćeno s riječima: *„Bog te blagoslovio; Bog ti dao svako dobro; Bog te na put okrenuo; zdrav i živ bio; živ bio svojoj majci; zdrav i živ bio svojim roditeljima; Bog ti dao što od Njega iskao; da ti Bog dade svesedam dženneta itd, ..."*

Godišnje dove

U pojedinim našim krajevima u određene dane u godini, i to uglavnom utorkom, a vrlo rijetko

ponedjeljkom, održavale su se dove pod vedrim nebom, ponegdje nazivane dove „utorkovače".

Među rijetkim godišnjim dovama koje su se održavale ponedjeljkom, bila je Ajvatovica kod Prusca, a održavala se od pamtivijeka svakog sedmog ponedjeljka po Jurjevu pa sve do 1947. godine, kada je održana posljednja dova. Ajvatovica se održavala u znaku sjećanja na Ajvaz-dedu, koji je, prema narodnoj predaji, na čudesna način doveo vodu iz planine u Prusac. Evo kako Edhem Mulabdić opisuje tok održavanja dove na Ajvatovici:

„Kad se sav taj silni svijet zgrnuo na jednoj ravni na jedan km od pećine, onda sve po ustaljenom redu pođe prema pećini. U pećini je glavni čin svečanosti: dova. Pošto sav taj svijet ni izdaleka ne može stati u pećinu, većina se pokiti po uzbrdici planine na ulazu i izlazu pećine i dova se zajednički obavlja. Iza dove se kreće uz puškaranje dalje na jednu prostranu uvalu i tu odmara, ruča se, kahva se popije, razgovara, klanja se podne i razilazi se."[82])

Iako se dova u Brateljevićkoj pećini kod Kladnja po načinu održavanja i svome porijeklu sliči dosta dovi Ajvatovici, ona ipak spada u drugu vrstu godišnjih dova po danu u kome se ta dova održavala.

Dova u Brateljevićkoj pećini održavala se u posljednji utorak pred Aliđun (Ilindan), odnosno u posljednji utorak u mjesecu julu svake godine, a posljednje dvije dove u Brateljevićkoj pećini održane su 1941. i 1946. godine.[83])

Na dovu kod Brateljevićke pećine dolazili su samo muškarci, a sabirno mjesto bio je Kladanj. U povorci hodočasnika od Kladnja do Brateljevića, pa dalje do pećine, u ukupnoj udaljenosti oko 7,5 km, učile se lilahije i donosili salavati. Evo kako M. Hj. i H. H. S. opisuju tok dove u Brateljevićma:

„Do pećine u Brateljevićima valjalo je stići prije podne, negdje oko 10 sati, da bi hodočasnici — odmoreni i okrijepljeni — mogli u 12 sati sudjelovati na dovi.

Dova se učila u pećini kao i pred pećinom. Jedna naime, i to manja grupa hodočasnika išla je u pećinu, dok su drugi ostajali pred pećinom. I jedna i druga grupa klanjala je podne džematile."

Malo dalje imenovani kažu sljedeće: „U pećini — još više nego u povorci — recitirali se tekbiri i Salavati, a naročito je pećinom odzvanjalo u akordu izgovarano „amin".

Poslije detaljnog opisa toka dove, imenovani navode i ovo: „Nakon obavljenog podne namaza u pećini i van nje, jedan od alima održao bi vaz. Kasnije, po podne, skup pred pećinom se razilazio. Nastavljao se dernek (narodni skup) u samom selu Brateljevići."[84])

Pored dove u Brateljevićkoj pećini kod Kladnja, održavale su se slične dove pod otvorenim nebom u mnogim mjestima u dolini Spreče i gornjeg toka rijeke Tinje. Te dove su održavane od prvog utorka poslije Jurjeva (6. maj) pa do petog utorka po Aliđunu (2. avgust). Na ove dove dolazili su muškarci i žene, a njihov program bio je, manje-više, isti kao i na dovi u Brateljevićima. Prva dova održavala se prvog utorka iza Jurjeva u Dobrinji (rodnom mjestu alhamijado književnika Muhammeda Hevaji Uskufije), kod džamije, a zadnja u Lipnici, odnosno Pascima, također kod džamije. I jedno i drugo mjesto se nalaze nedaleko od Tuzle.

Na dove su, pored odraslih, išla i mektebska djeca i u povorkama učila lutfi-dove i razne ilahije, o kojima će kasnije biti posebno govora. Program ovih dova sastojao se u tome što bi se najprije klanjao podnevni namaz, zatim bi se održao vaz i na kraju činila dova.

U pojedinim mjestima i dalje se održavaju dove pod vedrim nebom, kako su se i ranije održavale, samo uz nešto bogatiji program. U mnogim od njih, umjesto klasičnih dova, održavaju se sve više tipični mevludi, i to subotom i nedjeljom, uz učešće velikog broja učesnika.

Poseban ciklus dova pod otvorenim nebom predstavljaju one dove što su se održavale utorkom u podkonjuhskim selima na određenim dovištima u prirodi, a rjeđe kod džamija. Tako su se od prvog utorka po Jurjevu pa dalje do iza Aliđuna održavale dove u selima — na dovištima: Pribitkovići — Banovići, Jaruške — Vijenac, Banovići Selo — Bukve, Poljice — Svatovac, Treštenica — Srnice, Prokosović — Tirinovac, Turija — Dovište, Bokavić — Strane, Seona (Banovići) — kod džamije. U ovu grupu dova spada i ona koja se održava na brdu Ratišu kod Miričine, s tom razlikom što na ovu dovu na Ratišu ne dolaze žene, nego samo muškarci. Pored dove na Ratišu, ove dove se još održavaju, prema čuvenju, u Ribnici, Kamenskom, Čuništu i nekim drugim mjestima prema Olovu i Krivaji.

Ovdje ćemo reći nešto više o dovama koje se održavaju u Karićima kod Vareša i Toplici kod Živinica.

Dova u Karićima ima dugu tradiciju i održava se kod stare džamije više od četiri stotine godina. Ranije se održavala prvog utorka iza Aliđuna, i to bez prisustva žena, a danas se održava prve subote i nedjelje poslije Aliđuna. Ova dova je poznata po tome što je masovno posjećena, na koju dolaze posjetioci iz udaljenih mjesta i što je posjećuju i derviši i održavaju svoj halkai-zikr (Preporod, broj 16/360, str. 7, od 15. avgusta 1985. godine).

Slično dovi u Karićima održavala se dugi niz godina dova na Toplici kod Živinica, i to u sedmoj hefti po

Jurjevu, odnosno trećeg utorka u junu svake godine. Zadnja dova na Toplici održana je 1946. godine. Posljednjih godina na ovu dovu su dolazile i žene (Ibni Hasan: *Dova na Toplici*, Islamska misao, god VII/1985., broj 74, str. 32 — 33).

Sama mjesta gdje su se održavale, a ponegdje i sada održavaju navedene dove, zatim dani u kojima su se one održavale, kao i okolnost da su u te dane (utorkom) u okolini Banovića pravoslavni održavali svoje mise, ukazuju na to da one vuku svoje porijeko iz prdislamskog perioda kada se u ovim krajevima određeni dan u godini skupno molilo u prirodi i da su, islamizacijom, poprimile islamski karakter.

Toga mišljenja je i dr Muhamed Hadžijahić, dobar poznavalac kultnih mjesta i vjerskih običaja kod nas, pa i šire, kao i još neki drugi (Veljko Palavestra, Mario Petrić, dr Ivo Pilar i drugi).[85])

Ostalo je još da se nešto kaže o danima u kojim su se održavale godišnje dove pod vedrim nebom u krajevima, koje smo ranije naveli. Karakteristično je da su te dove, izuzev Ajvatovice kod Prusca, održavane isključivo utorkom, i to ne prije Jurjeva, pa do iza Aliđuna svake godine. To je upravo vrijeme najvećih poljskih radova i ujedno period u kome se najviše strahuje od elementarnih nepogoda kao što su: suša, vjetar, grad i druge nedaće koje mogu oštetiti ili čak potpuno uništiti ljetinu i usjeve.

Zašto utorak? — pitaju se M. Hj. i H. H. S. u svom navedenom radu „Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto" i o tome kažu sljedeće:

„U južnoslavenskih naroda, kako se to vidi iz više priloga u zagrebačkom Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena, utorak se računa za nesretan dan."[86])

Malo dalje navedeni autori u citiranom radu kažu: „Zato što se utorak tretira kao nesretan dan, u taj dan vršili bi se religijski obredi i magijski čini da bi se odagnale zlokobne sile. Jasno je, prema tome, da imaju apotropejsko značenje i dove pod vedrim nebom na pojedinim lokalitetima u unaprijed određene utorke, itd."[87])

U sjeveroistočnoj Bosni i drugdje kod nas rasprostranjeno je vjerovanje, odnosno gatanje da utorkom ne valja, između ostalog, ići na put; započinjati neki ozbiljniji posao; zatim prati haljine; obrezivati nokte; šišati se i podrezivati kosu i drugo.[88])

PRIGODNE DOVE

Pored onih redovnih, u našim islamskim običajima, imamo dosta raširene i prigodne dove ili, kako bi se to reklo, dove od slučaja do slučaja. I takve dove su kod nas brojne, među njima su hafiske i kišne dove o kojima će se ovdje govoriti.

Hafiske dove

Insitucija hifza kod nas je oduvijek uživala veliki ugled i izuzetnu čast. Hafiska titula je krasila mnoga poznata imena u našem vjerskom i kulturnom životu. Može se reći da do prije izvjesnog vremena kod nas nije bilo imalo većeg mjesta, u kome žive muslimani, a da u njemu nije bilo hâfizâ. Rijetka su bila mjesta i u njima džamije u kojima su se učile mukabele, a da ih nisu učili isključivo hafizi. Bilo je slučajeva, a ima ih i danas, da su u jednoj familiji više generacija bili hafizi i da se učenje hifza prenosilo s oca na sina.

Nakon duže stagnacije hifza i obiranja hafiza umiranjem starijih generacija hâfizâ, u posljednje vrijeme posebnu pažnju prema gajenju hifza kod nas poklanjaju Starješinstvo IZ-e i njegove institucije za

obrazovanje vjerskih kadrova, a to su Gazi Husrev-begova medresa i Islamski teološki fakultet u Sarajevu. Ta pažnja i stimulacija za učenje hifza sastoji se u tome što se učenicima Medrese koji uče i na vrijeme završavaju hifz daju razne olakšice i poboljšavaju uslovi školovanja, a kandidatima koji se upisuju na Fakultet, prednost se daje onima koji su završili hifz, ili su pred njegovim završetkom. I tako rezultati tih nastojanja nisu izostali. Dovoljno je istači da je u 1986. godini završilo hifz osam učenika u Gazi Husrev-begovoj medresi, a to su: Husejn Čajlaković, Jusuf Barčić, Senad Podojak, Dževad Šošić, Salem Aletić, Abdurrahman Ademi, Muhammed Čajlaković i Selver Išerić (Preporod, god. XVIII, broj 6/398, str. 1, od 15. marta 1987. godine).

Koliko opet naš svijet cijeni i uvažava hifz i one koji nose ime hâfiza, najbolje se vidi po hafiskim dovama, odnosno svečanim skupovima, na kojima se vrši proglašavanje i promocija hâfizâ. Na hafiskim dovama, koje se obavljaju isključio u džamijama, okupi se uvijek dosta ljudi. Dovi prisustvuju mnogi hafizi sa strane i iz dotičnog mjesta, a često tim dovama prisustvuju najviši funkcioneri Starješinstva IZ-e. Hafiska dova se zakazuje i održava kada kandidat savlada i prouči cijeli Kur'an napamet pred svojim muhâffizom po svim pravilima učenja (po tedžvidu) i, kasnije, pred posebnom komisijom, koju obrazuje Starješinstvo iz redova poznatih hafiza. Komisije za polaganje hifza ranije imenovao je kod nas U'lema-medžlis.

Svečanost hafiske dove počinje, obično, počasnim učenjem Kur'ana od strane prisutnih hafiza, a iza njih hafiski kandidat prouči završna kratka sureta Kur'ana, da bi na kraju netko od prisutnih starijih hafiza proučio hafisku dovu. Kada se i dova prouči i završi, uobičajeno je da predstavnik Starješinstva održi prigodnu riječ o važnosti učenja hifza, nakon čega

hafiskom kandidatu uruči diplomu i čestita na završenom hifzu. Poslije toga i ostali prisutni u džamiji čestitaju novom hafizu na uspješnom završetku hifza, pošto to urade prvo svi prisutni hafizi.

Kurrahske dove

Pored učenja i memoriranja cijelog Kur'ana povodom čega se održavaju hafiske dove, kod nas je, u Sarajevu, postojao poseban vanredni studij za učenje Kur'ana na sedam priznatih varijanti. Kandidati, koji su uvijek prije toga bili hafizi, kada savladaju tu disciplinu pred svojim profesorom, dobivali su diplomu i zvanje kurrâ'-hafiza. Isti studij za učenje Kur'ana na vudžuh bio je i u Banjaluci, a održavao ga je, povremeno, hadži-hafiz Ibrahim-ef. Maglajlić (1861 — 1936), poznati hafiz i karija, tuzlanski i banjalučki muftija i kasnije reisu-l-ulema.

I sada je mnogima u sjećanju kurra'hska dova koja se svečano održala u Begovoj džamiji u Sarajevu 1931/32. školske godine, povodom promocije i proglašenja u kurrá'e jedne grupe hafiza — učenika Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, koji su kiráeti-seb'u završili pred muderrisom i hafizi-kurráom, Hamdi-ef. Berberovićem (1888 — 1934). U toj grupi bili su: hafiz Ibrahim Trebinjac (1912 — 1983), hafiz Ibrahim Proho (1909 — 1968) i hafiz Akif Handžić, svi iz Sarajeva. Na promociji su, pored Berberovića, prema sjećanju, bili prisutni i uzeli učešća u učenju Kur'ana na vudžuh, tada poznati kurrá'-hafizi, među kojima: Hadži-hafiz Šakir-ef. Tuzlo (1840 — 1934), kao doajen, hadži-hafiz Asim-ef. Sirćo (1892 — 1970), oba iz Sarajeva, zatim hafiz Ahmed-ef. Redžebašić (1887 — 1974), iz Tuzle, hafiz Mehmed-Ali-ef. Dukatar (umro u Sarajevu 1935. godine), rodom iz Žepča, hafiz Salih-ef. Begović, iz Travnika, hadži-hafiz Fehmi-ef. Gušić (1878 — 1967),

iz Banjaluke i drugi. I svi su oni, kandidati i njihovi počasni gosti hafizi kurrâ, pred dupke punom džamijom posjetilaca, među kojima su bili i đaci Gazine medrese, proučili na vudžuh ponešto iz Kur'ana.

Tom prilikom je hafiz Ibrahim-ef. Proho, svojim umilnim glasom i besprijekornim kiraetom, proučio na vudžuh deseto aje iz sure Junus (X: 10), koje glasi: *„De'wâhum fihâ subhâneke-l-lâhumme we tehiyyetuhum fihâ selâmun, we âhiru de'wâhum enil-hamdu lillâhi Rabbi-l-âlemîne."*

Hafiz Hamdi-ef. Berberović je kiraeti-seb'u završio pred poznatim hafizom i karijom hadži-hafizom Asim-ef. Džafićem (1866 — 1921), iz Sarajeva, drugim imamom Begove džamije u Sarajevu, koga je, na njegovoj dužnosti imama, poslije smrti naslijedio.[89])

Kišne dove

U izuzetnim prilikama kišne dove je, prema sačuvanoj tradiciji, činio i sam Alejhisselam. Kišne dove su se kod nas činile u prilikama kada je suša prijetila da uništi usjeve i ljetinu. Za kišne dove, u odnosu na godišnje dove koje su se u nekim našim krajevima održavale pod vedrim nebom (o kojima je ranije bilo govora) karakteristično je sljedeće:

— činile su se prema ukazanoj potrebi,

— obavljale su se isključivo petkom, i to većinom kod džamija, rjeđe na dovištima, u prirodi,

— na njima su učestvovali samo muškarci, uključujući i odrasliju mušku djecu.

Ima više načina na koje su se održavale kišne dove, a mi ćemo ovdje navesti i ukratko opisati samo dvije osnovne vrste. Jedna je uobičajena kišna dova u većini naših krajeva, a druga je ona koja se činila na kamenčiće, i to samo u slučajevima kada nije pala kiša

poslije prethodno održanih nekoliko uobičajenih kišnih dova zaredom u nekoliko određenih mjesta.

Za održavanje kišne dove u jednom mjestu, ili u više mjesta u jednom ciklusu, vršile su se obimne pripreme. Kada bi se zakazala dova u jednom mjestu, svi mještani su se pripremali da što bolje dočekaju i ugoste učesnike dove sa strane, kuće su se temeljito čistile i uređivale: hrana se pripremala u većim količinama za učesnike sa strane. Bez obzira na broj učesnika ne zna se da je ikada na jednoj kišnoj dovi ostao netko neugošćen i da je ostao bez ručka, gladan. Običaj je bio da imućniji domaćini u mjestu, u kojem se dova održava, pomažu siromašnijim domaćinstvima da se snabdiju najnužnijim namirnicama, kako bi i oni mogli na dan održavanja dove ugostiti svoje goste sa strane.

Kada se radilo o pripremama za održavanje dova u Janji se, izgleda, u tome najdalje otišlo. Pored niza priprema koje su se obavljale pod rukovodstvom Ali-ef. Sadikovića (1872 — 1936), muderrisa i imama u Janji, on je običavao pozvati sve zavađene džematlije da se između sebe halale i jedni drugima oproste; preporučivao bi i tražio da se posjete i obiđu bolesni, iznemogli samohrani starci i starice i da se po potrebi i mogućnostima pomognu i opskrbe itd. I kada bi se i sam uvjerio da su sve pripreme izvršene, onda bi zakazao kišnu dovu na kamenčiće i provodio je vrlo odgovorno i savjesno na uobičajeni način, o kome će kasnije biti posebno govora.

Temeljite pripreme za održavanje kišnih dova, koje su se održavale na području nekadašnjeg sreza Brčko vršio je i njima na jedan izuzetan i vrlo autoritativan način rukovodio hadži-Abdulgani-ef. Hadžiibrahimbegović (umro 21. 10. 1945. godine), muderris i upravitelj Čačak medrese u Brčkom. Kasnije, kišne dove na ovom području organizovali su i održavali Ahmed-ef. Abdurahmanović, iz Čelića i hadži-hafiz Zaim -ef.

Huskanović (1915 — 1987), iz Brčkog i dr. Obične kišne dove su najčešće održavane u selima: Šatorovići, Vražići, Velino Selo, Maoča, Gornji Rahić i Brka, a dova na kamenčiće, na kraju, održavala se u Palanci, s kojom bi se završavao ciklus kišnih dova u jednom ljetu.

Obične kišne dove

Na dan održavanja kišne dove u jednom mjestu pohrlili bi ljudi iz okolnih mjesta na dovu. Najviše se išlo organizovano, u povorkama, u kojima su naprijed išla muška djeca iz mekteba. Na čelu povorke išli su dječaci koji su učili lutfi-dove i ilahije, naročito kada bi na putu prolazili kroz naseljena mjesta i kada bi se približavali mjestu u kome se održavala dova. Lutfi-dove bi učila po dva dječaka zajedno u isti glas, a poslije svakog proučenog bejta, svi u povorci su izgovarali gromkim glasom „Amin!" Za učenje lutfi-dova i ilahija imami i muallimi su odabirali dječake sa lijepim glasom i nekoliko dana pred održavanje dove bi ih uvježbavali kako bi što je moguće bolje savladali pravilno izgovaranje tekstova i melodiju lutfi-dova i ilahija, da bi u njihovom učenju često i sami učestvovali. To su za učače bile prilike da se dokažu i postignu što bolje uspjehe u učenju ilahija, o čemu se danima poslije održane dove prepričavalo po selima. Tako su kišne dove bile, na određen način, smotre na kojima su se održavala prava takmičenja lijepog učenja lutfi-dova i ilahija.

Evo kako glasi jedna lutfi-dova koja se učila u povorci prilikom održvanja kišnih dova u Posavini, koja je većim dijelom na turskom, a manjem na arapskom jeziku:

„Ja ilahi mu'minina,
ejle ihsan kil-kerem!

Ja ilahi ejle mesrur,
bu giruhi mu'minin!

Lutfi dup isjane bakma,
amini sibjane bak!

Džurmumuzi ejle magfur,
ja Gafuru ja Rahim!

Sekiz džennet hurmet ičin,
jagmuri ejle nasib!

Ismi e'azam hurmet ičin,
jagmuri ejle nasib!

Enbijaler hurmet ičin,
jagmuri ejle nasib!

Nasih Kur'an hurmet ičin,
jagmuri ejle nasib!

Muhammed pejgamber hurmet ičin,
jagmuri ejle nasib!

Eskina gajsen mugisen,
nedždžina min ma nehaf!

Amin amin elfe amin, ja ilahe-l-alemin."[90])

Kada bi sa svih strana pristigle povorke učesnika, i pošto bi se odmorili, uzeli abdest, sačekali bi vrijeme podne i onda bi se zajednički klanjala džum'a-namaz. Iza džum'e-namaza netko od prisutnih alima bi održao prisutnim prigodan vaz, nakon što bi u uvodnom dijelu obavezno obnovio, zajedno s prisutnim slušaocima, naglas tevbei-istigfar. To su obično bili područni muderrisi okružnih ili sreskih medresa, muftije i dr. Nakon vaza bi se učila kišna dova tako, što bi se svi prisutni (odrasli i djeca) svrstali i stali u safove, okrenuti prema kibli. Ispred učesnika u safovima izdvojili bi se alim koji je održao vaz i grupa starijih i uglednijih imama odmah iza njega. Prvi bi dovu učio muderris ili

netko drugi koji je održao vaz, a poslije njega bi dovu učili izdvojeni imami po starosti i ugledu, jedan po jedan. Za cijelo vrijeme učenja dove prisutni bi glasno aminali uzdignutih ruku i dlanovima okrenutim prema zemlji. Kada bi se dova završila, mještani bi sve prisutne učesnike sa strane vodili svojim kućama i ugostili ih ručkom i kahvom.

Poslije ručka i odmora, kada bi se još klanjala i ikindija-namaz, učesnici sa strane bi se razilazili i vraćali svojim kućama, i to u manjim grupama i pojedinačno, bez povorki i učenja lutfi-dova i ilahija, često praćeni grmljavinom i pljuskovima željene kiše.

Kišne dove na kamenčiće

Ukoliko kiša ne bi pala ni poslije učinjenih nekoliko dova u nekoliko uzastopnih petaka, onda bi se pristupilo pripremama i održavanju kišne dove na kamenčiće. Te su dove obično održavane u mjestima, kroz koja ili pored kojih teku rijeke. U Posavini i Semberiji kišne dove na kamenčiće održavale su se u Brci i Palanci kod Brčkog, zatim u Janji kod Bijeljine i, možda, još nekim. Pripreme za održavanje kišne dove na kamenčiće sastojale se, pored ostalog, u tome što je trebalo izvaditi iz rijeke, oprati i u posebne vreće staviti ukupno 70000 kamenčića, po mogućnosti približne veličine i ovalnog oblika.

Na dan održavanja dove u određenom mjestu došli bi mladi i stari sa svih strana iz okolnih mjesta u povorkama, učeći lutfi-dove i ilahije, kao i prilikom održavanja dova koje su joj prethodile. Na podesnom mjestu negdje pored rijeke, gdje su mještani prethodno pripremili kamenčiće, brojne ekipe i grupe priučenih i iskusnih ljudi: imama, muallima, muezzina, učenika medresa i drugih, proučili bi na 70.000 kamenčića, i to na svaki kamenčić pojedinačno, 28. aje

iz sure Eš-Šura (Kur'an, 42: 28), koje glasi: „*We huwe-l-lezî junez-zilu-l-gayse min ba'di mâ qanetû we yenšuru rahmetehû we huwe-l-weliyyu-l- hamîdu.*" Prijevod navedenog ajeta po Besimu Korkutu glasi: „*On šalje kišu kad oni izgube svaku nadu i rasprostire blagoslov Svoj; On je zaštitnik pravi i jedini dostojan hvale.*" Na svakih stotinu kamenčića, na koje je proučeno navedeno aje iz Kur'ana, proučila bi se sljedeća dova: „*Allâhumme lâ tuhlik bilâdeke bi zunûbi 'ibâdike, bi rahmetike eš-šâmileti, eskinâ mâ,en gadeqan, tuhŷî bihi-l- erda we turwî bihi-l-'ibâde, inneke 'alâ kulli šey'in qadîrun.*" Ova dova u prijevodu na naš jezik glasi ovako: „*Allahu moj, nemoj uništiti pokrajine Svoje i naselja Svoja zbog grijeha potčinjenih Svojih robova; tako Ti Tvoje neizmjerne i sveobuhvatne milosti, podari nam obilnu kišu, kojom ćeš oživjeti zemlju i život joj povratiti i napojiti žedne; Ti si, zaista, Svemoćan.*"

Kamenčići, na koje bi se pojedinačno proučilo navedeno aje iz Kur'ana i na svaku stotinu kamenčića navedena dova, smjestili bi se u čvrste vreće i uz učenje tekbira spustili u vodu. Poslije toga se učila kišna dova, kao i kod ostalih kišnih dova, kako je naprijed navedeno. Nekoliko dana kasnije, vreće s kamenčićima, koje su čuvali posebni čuvari na smjenu, izvadile bi se iz vode, prenijele i pokopale u zemlju, obično negdje u najbližem haremu, uz prisustvo mjesnog imama i džematlija — mještana i učenje tekbira. Zadnja kišna dova na kamenčiće u Posavini održana je u Palanci kod Brčkog 1968. godine.

Napominje se da sve što je rečeno u dočeku i ugošćavanju stranih učesnika na običnim kišnim dovama, to u svemu važi i za kišne dove na kamenčiće.

Kišne dove u Sarajevu su se održavale najviše na Obhodži kod mezarluka, gdje ima ukopanih šehida.

I na kraju treba posebno napomenuti da se prilikom održavanja kišnih dova u selima u okolini Brčkog u

povorkama prolazilo kroz susjedna sela, naseljena isključivo katoličkim i pravoslavnim žiteljima. Ne pamti se gotovo nijedan slučaj da se prilikom prolaska povorki kroz ta sela, a nekada i preko njihovih posjeda, preko kojih vode pješačke staze, dogodio bilo kakav izgred ili nešto slično. Te povorke su, naprotiv, u navedenim prilikama, posmatrane sa međusobnim i uzajamnim poštovanjem i uvažavanjem.

DŽENAZA

Može se slobodno reći gotovo da nema nijednog islamskog obreda oko koga su se kod nas isprepleli i došli do izražaja razni običaji, kao što je to dženaza i sve ono što je s njom u vezi. Čak i u pojedinim krajevima u nas običaji oko dženaze su različiti, izuzimajući, možda, samo način klanjanja dženaze-namaza, koji se klanja umrloj osobi. Teško je ukratko iznijeti glavne razloge i objasniti ih zašto je to tako. To, uostalom, nije ni predmet razmatranja ovoga rada. Zato ćemo ukratko iznijeti samo neke, osnovne i najrašireniie običaje, koji se odnose na dženazu.

Objavljivanje dženaze

Ranije su se kod nas smrtni slučajevi objavljivali učenjem salavata, odnosno sâllâ sa munara, a u većim gradovima još i putem posebnih tellala, uvijek na isti način i na određenim mjestima. Naglim razvojem i urbanizacijom postojećih i osnivanjem novih urbanih sredina i naselja, podstaknut je ubrzani razvitak svih modernih sredstava informisanja i komuniciranja. Sve je to prouzrokovalo da se sva oglašavanja, pa i smrtni slučajevi, obavljaju na više načina. Tako se dženaze objavljuju, pored salavata na munarama, još i posebnih posmrtnica na oglasnim mjestima u gradu, u dnevnoj štampi, putem televizije radija i dr. Najčešći način

objavljivanja smrtnih slučajeva kod nas danas vrši se: putem salavata, posmrtnica u gradu i čitulja (oglasa) u dnevnim listovima.

Salavati, ili salle, kako se u nekim mjestima nazivaju, uče se s munara kada neko umre i na razne načine. Njih uče obično muezzini džamija, iz čijeg džemāta je bila umrla osoba, i na zahtjev njezine rodbine, koja je sabranjuje. U novije doba salavati s munara uče se, u mnogim mjestima, putem magnetofona preko zvučnika postavljenih na munarama džamija. Ovdje ćemo donijeti salavat, koji se, s manjim izmjenama, i danas uči u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini. Salavat je na arapskom jeziku i glasi ovako:

„Essalâtu, adždžilû bi-s-salâti kable-l-fevti,
ve adždžilû bi-t-tevbeti kable-l-mevti.
Kullu nefsin zâikatu-l-mevti,
ve mâ tedrî nefsun bi ejji erdin temûtu.
El-kabru hâbun, kullu nâsin alejhi dâhilûn!
El-mevtu šerâbun, kullu nâsin lehû šâribûn!
El-mevtu murrun, kullu nâsin lehû zâikûn!
El-kabru dârun, kullu nâsin fihâ dâhilûn!
El-kefînetu sevbun, kullu nâsin bihî lâbisûn!
Et-tabutu merkebun, kullu nasin alejhi rakibun!
Fe-ntebihu, ja uli-l-elbab!
Fe adždžilû bi-s-salâti kable-l-fevti,
ve adždžilû bi-t-tevbeti kable-l-mevti.
Kâlellâhu teâla fi-l-Kur'âni-l-mubîni:
Izâ džâe edželuhum lâ jeste'hirûne sâ'aten ve lâ jestekdimûne.
Kâlû innâ lillâhi ve innâ ilejhi râdži'ûne."[91])

Obavljanje i klanjanje dženaze

Islamski je, a i ljudski običaj da komšije, dalja rodbina i prijatelji priskaču u pomoć obitelji u kojoj je netko umro. Nekoliko dana od smrtnog slučaja u

njihovu kuću se donosi gotova hrana za članove obitelji i goste koji dolaze na dženazu iz drugih mjesta. Osim članova najbliže rodbine i odredenog broja ljudi iz redova dalje rodbine, komšija i prijatelja, koji organizuju i pripremaju sve što je potrebno oko dženaze, posjete ostalih povodom iskazivanja saučešća traju kratko, tiho i nenametljivo, dostojanstveno. Treba odmah napomenuti da žene, po islamskim običajima, ne učestvuju u pripremama za obavljanje dženaze, da ne klanjaju dženazu-namaz umrloj osobi i ne učestvuju na sahrani. To je prije svega obzir prema ženama da se poštede od iskušenja na javnim mjestima zbog njihove izraženije emotivnosti u danima velike žalosti.

Klanjati dženazu umrloj osobi po islamskim propisima je farzi-kifaje, a obaveza se odnosi samo na muškarce, jer žene muslimanke nisu dužne klanjati dženazu. Prije klanjanja dženaze umrla osoba se opremi, a to znači ogasuli se i zavije u bijele ćefine, obično prije toga namirisane i nakađene nekim mirisom, a zatim stavi u tabut i prekrije ćaburtijom. Dženaza-namaz se umrlim klanja obično pred džamijom, iza klanjanja nekog redovnog namaza, podne ili ikindije, i to uvijek grupno za imamom.

Ranije je bio običaj da se imam, pošto se klanja dženaza, te prouči Fatiha za dušu umrlog, obrati prisutnim koji su za njim klanjali dženazu i upita ih „kako poznaju umrlu osobu?", i to do tri puta, a prisutni bi svaki put potvrdno odgovarali sa riječju „dobro". Potom bi imam prisutne upitao da li će umrlom halaliti ako ih je nehotice uvrijedio, ili im kakvu štetu nanio, ili nažao učinio i sl. I na ova pitanja imama prisutni bi potvrdno odgovarali riječima „halalimo", nakon čega bi imam pozvao prisutne da za dušu umrle osobe prouče još po jednu Fatihu, čime bi dženaza bila završena.

U novije vrijeme se kod nas sve rjeđe običava da imam iza klanjanja dženaze pita prisutne „kako poznaju umrlu osobu". Umjesto toga sve se češće imami neposredno poslije klanjanja dženaze obraćaju prisutnim, koji su klanjali dženazu, riječima koje otprilike glase ovako: „Klanjali smo dženazu našem bratu (ili sestri, ako je umrla osoba žensko) i zamolili Allaha, dž.š. da mu grijehe oprosti (ili da joj oprosti). Ali, ako je on (ili ona) nekome od vas nažao učinio (ili učinila); ili, ako je nekoga nehotice uvrijedio (ili uvrijedila); ili mu je kakvu štetu nanio (ili nanijela); ili mu je nešto dužan ostao (ili ostala), da li mu halalite? ili da li joj halalite?"

I kada prisutni, stojeći još u safovima, kako su klanjali dženazu, potvrdno odgovore riječima „halalimo", na to imam odgovori: „I ja mu (ili joj) halalim", te pozove prisutne da za dušu umrle osobe prouče još po jednu Fatihu, čime se završava dženaza-namaz.

Ranije se dženaza nosila isključivo na rukama od kuće (ili nešto kasnije od gasülhane) do džamije i od džamije, gdje se klanjala dženaza-namaz, do mezarluka, gdje se sahranjivala, i to u tabutu i na ramenima. U manjim mjestima i selima i danas se tako većinom radi. Ali u gradovima, gdje je drumski saobraćaj sve jači, sve se više za prijenos dženaze koriste mrtvačka kola, ili za tu priliku prilagođeno drugo vozilo. Osim toga, u nekim našim mjestima, kao u Tuzli na primjer, pored klasičnog tabuta, za prijenos umrlih se sve više koriste tabuti sa poklopcima, u vidu modifikovanih mrtvačkih sanduka, prekrivenih ćaburtijama.

Sve do u najskorije vrijeme kod nas bio je običaj da se za duše umrlih uči i poklanja: hatma, za sedam večeri kur'ansko sure El-Kalem (zv. Nun), za četrdeset noći kur'ansko sure Ja-sin, te da se, prilikom

sahranivanja, na četiri kaburska ugla, od četvorice imama prouči kur'ansko sure El-Mulk (zv. Tebareke). Ranije, a i danas, pri sahrani, kada se mrtvac zakopa, uče se neka manja i završna sureta iz Kur'ana, uz učenje tekbira izmedu njih, te na kraju se prouči dova, koju obično uči imam džamije kojoj je pripadao umrli.

Pored navedenog, ranije se običavalo da se za imućnije umrle osobe dijeli naknada siromašnim (milostinja) za propuštene namaze, iskupljenje za propušteni post, iskupljenje za prekršene zakletve i zavjetovanja i dr.

Nekada se redovno običavalo da se imam, koji je obavio dženazu, obraća mrtvome, (pošto se zakopa, obavi učenje na kaburu i prouči uobičajena dova) učeći talkin. Danas je sve češći slučaj, da se imam umjesto talkina obrća prisutnim prigodnim poukama i savjetima, podsjećajući ih na prolaznost ovosvijetskog življenja i neminovnost preseljenja na onaj drugi, vječni svijet. U stvari, talkin se po islamskim običajima, obavlja bolesniku na smrtnom času, dok još daje znake života.

TEVHIDI

Pored hatmi, Ja-sina i drugih kur'anskih sureta koja se uče za duše umrlih, sve se češće kod nas uče i održavaju tevhidi, a ponegdje ih potpuno zamjenjuju. Tevhid je grupni ibadet koji se obično sastoji od učenja pojedinih kur'anskih sureta na početku i na kraju tevhida, zatim kur'anskih ajeta koja govore o pokajanju i Alejhisselamovih salavata i dova, koje je on često učio, te grupnog zikra, izgovaranjem i prizivanjem Allaha Njegovim lijepim imenima, i to uz veliki tespih, tako što učesnici posjedaju na koljena ukrug, s imamom u pročelju, koji naglas uči početna i

završna kur'anska sureta i salavate i predvodi u zikru, u kome učestvuju svi prisutni. Po završetku tevhida imam prouči dovu i sevap od ukupnog učenja i zikra poklanja za dušu umrle osobe, kojoj se uči i održava tevhid, dok svi učesnici, za cijelo vrijeme učenja dove, izgovaraju „Amin".

Tevhidi su danas sve popularniji, osobito kod žena, i obavljaju se u džamijama i po kućama umrlih. Na tevhidima se običava, po njihovom završetku, dijeliti učesnicima lepine s halvom, ili neko drugo pecivo. U zadnje vrijeme se kod tevhida uvodi jedan kvalitetno nov običaj, a to je da se učesnicima, umjesto lepina s halvom, keksa i sl. dijeli novac, ponekad i jedno i drugo, što na određen način, obezvrijeđuje tevhid i mnoge njegove učesnike dovodi u neprijatan položaj.

Sve se više uvodi u običaj, naročito na selima, da se tevhidi umrlima održavaju ne samo jedan, tri i sedam dana poslije smrti, nego se to sve više čini i poslije četrdeset dana, pola godine, godinu dana itd. Na tim tevhidima se često uče i mevludi te priređujuju prave gozbe, što nekada nije bio slučaj.

Tevhid kao vjerski obred i običaj zaslužuje da se posebno obradi s islamskog stanovišta kao fenomen u savremenoj islamskoj praksi. Zanimljivo je, na primjer, da u nekoliko pisanih vasijjetnama iz okoline Brčkog s kraja prošlog i početka ovog stoljeća, kojima raspolažemo, nema ni u jednoj oporuke da se za dušu njezinog donosioca obavlja tevhid. Istina, to ima kod nekih vakifa u njihovim vakufnamama. Tako je Gazi Husrev-beg u svojoj Vakufnami za džamiju, imare i hanikah od konca novembra 1531. godine (početak džemadu-l-evvela 938. hidžr. godine), između ostalih službi i obreda u njegovoj džamiji u Sarajevu odredio da „petorica musebbiha, poslije podnevnog namaza, svaki dan imaju učiti tespih i da se za ove službenike imadu, u prvom redu, uzimati kajjimi i palitelji kandilja."

Međutim, vakif nije ništa odredio da se sevabi od svakodnevnog obavljanja „halkai-zikra" poklanjaju bilo kome, kao što je to odredio kod učenja svakodnevnih hatmi i dr.[92])

U Sarajevu je bio običaj da se tevhidi uče i održavaju hadžijama, dok su se nalazili na putu u Mekku i nazad. Na tim tevhidima umjesto Ja-sina učilo se sure Feth. I danas se u Sarajevu ponekom hadžiji uči takav tevhid.

Način na koji se obavlja tevhid nije strogo, u svim njegovim detaljima i pojedinostima, jednobrazan, u svim našim krajevima. Tu ima izvjesnih razlika i odstupanja koja često zavise od lokalnih običaja i onih koji ih održavaju.

Tevhidi kao grupni obredi obavljaju se najčešće u džamijama, zatim po privatnim kućama i, ponegdje, u tekijama, gdje one postoje. Sam naziv ovog obreda, tevhid, znači „vjerovanje i očitovanje Allahovog jedinstva". Ima mjesta u kojima se tevhidi od davnina obavljaju kao redovni obredi dobrovoljnog karaktera u određenim večerima u sedmici ili mubarek-večerima u godini, i to u određenim džamijama i tekijama, obično poslije jacije -namaza. To su tevhidi koji nisu vezani za obred dženaze, niti za umrle osobe, nego se obavljaju kao ibadet. Po onome kako se i kada održavaju mogli bi se nazvati redovnim tevhidima.

Povremeni tevhidi su masovniji i češće se održavaju u džamijama i privatnim kućama i najviše su u vezi sa smrtnim slučajevima. U najviše slučajeva tevhide ove vrste obavljaju mahalski ili mjesni imami. U tevhidima koji se obavljaju po kućama gotovo isključivo učestvuju žene. Zato te tevhide, naročito u Sarajevu, a sve više i u drugim mjestima, obavljaju mualîme (bûle) umjesto imama. Na tevhide po kućama učesnice se obično pozivaju.

U Sarajevu je običaj da se tevhid uči i obavlja po sljedećem programu i redoslijedu, u kome se po redu uči sljedeće:

— *Ja-sîni-šèrîf,*
— *Istïgfár (33 X),*
— *Salavât* (najmanje *7 X),*
— *Lâ ilâhe illallâh (99 X),*
— *Allâh jâ Allâh (33 X),*
— *Jâ Rahmánu jâ Ràhîm (33 X),*
— *Jâ Hajju jâ Kàjjûm (33 X),*
— *Jâ Gaffâru jâ Sèttâr (33 X),*
— *Ente-l-Hâdî Ente-l-Hakk, lejse-l-hâdi illâ Hû (33 X),*
— *Ihdina-s-sirâta-l-mustekîm (33 X),*
— *„Mala hatma"* (to su sureta: Ihlas, Muavvezetejn, Fatiha i početak sure El-Bekare (Elif-lam-mim), i na kraju
— *Dova.*

U toku učenja tevhida, ili na kraju, prouči se još jedno ili više ašereta iz Kur'ana.

Na približno sličan način tevhidi se obavljaju i u drugim gradovima i mjestima kod nas.

U Sarajevu se još, ponekad, uči i tzv. „Jetmiš bin tevhid" (osobito žene). To se običava činiti kada ima više od sedamdeset prisutnih osoba na tevhidu. Tada se iza Ja-sina, Istigfara i Salavata uči „La ilahe illallah" hiljadu puta. Obično se još prouči bar jedna stotina za slučaj da nije svatko proučio hiljadu puta, da bi se na taj način namirilo sedamdeset hiljada proučenih „la ilahe illallah."

Ostali običaji kod dženaze

Iako islam ne poznaje i ne priznaje kult mrtvih, ipak je neprihvatljivo kako se kod nas u pojedinim krajevima nekad nije poklanjala odgovarajuća pažnja i briga

prema sredstvima za opremanje i prijenos mrtvaca, a to su: gasulhane, teneširi, tabuti, ćaburtije i dr.

U mnogim mjestima to do danas nije dokraja povoljno riješeno. Mrtvaci su opremani pretežno u dvorištima svojih kuća u neodgovarajućim improviziranim gasulhanama ili u pomoćnim gospodarskim zgradama. Rijetki su bili slučajevi da su pojedina mjesta kod nas odranije imala gradske ili mjesne gasulhane, naročito u Bosni. Teneširi su donošeni iz džamijskih depoa, kao njezin inventar, i poslije opet vraćani; tabuti za umrle muškarce su također u mnogim mjestima bili džamijski inventar i više puta su upotrebljavani, jer su se umrli muškarci sahranjivali bez tabuta. Često tabuti nisu zadovoljavali osnovne uslove, a to su: njihov oblik, kvalitet izrade, izgled i dr. U mnogim našim mjestima u tabuta nisu se ugrađivala sljemena, preko kojih se prekriva ćaburtija; same ćaburtije su u najviše slučajeva bile neogovarajuće veličine. To su često bili komadi jačeg bojenog platna ili slabijeg štofa. Samo u pojedinim slučajevima kada su umrle osobe bile imućnijeg stanja pripremali su se i pravili novi tabuti i dženaze prekrivale čohanim ili štofanim prekrivačima. Tabuti umrlih muškaraca su ustupani, u najviše slučajeva, džamijama na ponovno korištenje, a čoha ili štof pripadao je mjesnom ili mahalskom imamu koji je umrlog spremio, klanjao mu dženazu i obavio obred kod sahrane.

Kada je riječ o nemarnom i indiferentnom odnosu prema mrtvim kod nas treba napomenuti i odnos prema mezarlucima. I tu se odstupalo od islamskih običaja. Tako su mnoga aktivna groblja u nekim našim krajevima bila jako zapuštena i zanemarena. Otuda se u narodu i danas može čuti ona narodna poslovica koja glasi: „Zapušteno i napušteno kao muslimansko groblje", a kada se htjelo izraziti dokle sve može ići ljudski nemar i nebriga, mogla se čuti i ona narodna izreka: „Prolazi kao pored muslimanskog groblja."

Tako se postupalo, a ponegdje i danas postupa, ili se ide u sasvim drugu krajnost, iako su u tom pogledu poznati islamski običaji i tradicija, koja govori:

— da se pri prolasku pored mezarluka ili ulaska u njih, mrtvima naziva selam sa riječima: „Es-selamu alejkum 'je ehle-l-kuburi", a uzvraća riječima: „Ve alejkumu-s-selam ja ehle-d-dun'ja."

— da se u prolazu pored mezarluka ili ulaska u mezarluke uči Fatiha i poklanja za duše umrlih i rahmet predaje riječima „Allah im se smilovao!"

Ranije je bio običaj da se prilikom dženaze, kada se mejit spusti u kabur, obavezno stavlja ahdnama-dova. Imam bi ranije napisao ahdnamu, koja je na arapskom jeziku, a postavljala bi se na desni zid kabura, poviše glave mejita, prije nego se postave jantahte, te kabur zagrne zemljom. Evo kako glasi ahdnama:

„Allâhumme Fâtire-s-semâvâti ve-l-erdi, Alime-l-gajbi ve-š-šehâdeti, innî e'ahedu ilejke fi hâzihi-l-hajâti-ddun' jâ bi ennî ešhedu en lâ ilâhe illâ Ente vahdeke lâ šerîke Leke, ve enne Muhammeden abduke ve resûluke, fe lâ tekilnî ilâ nefsî tarfete ajnin, fe inneke in tekilnî ilâ nefsî tukarribinî mine-š-šerri ve tubâ'idnî mine-l-hajri, ve innî lâ esiku illâ bi rahmetike, fe-dž'al fî indeke 'ahden tukînîhi jevme-l-kijâmeti, inneke lâ tuhlifu-l-mî'âde."

Navedena ahdnama u prijevodu na naš jezik glasi ovako:

„Moj Allahu, Stvaraoče nebesa i Zemlje, Poznavaoče nevidljivog i vidljivog svijeta, ja Ti se očitujem na ovom svijetu i čvrsto vjerujem u Tvoje jedinstvo tako što svjedočim da si Ti jedini Bog i da u tome nemaš druga; da je Muhammed Tvoj rob i Tvoj poslanik, pa nemoj me prepuštati meni samome ni za jedan treptaj oka, jer, zaista, ako me samom sebi prepustiš, time ćeš me samo približiti zlu, a udaljiti od dobra. A ja sam siguran samo ako sam u Tvojoj milosti, pa Te molim, podari mi

obećanje i sigurnost, koja će me sačuvati na Sudnjem danu, jer Ti nikada ne kršiš Svoja obećanja."

Nije nam poznato da li se i danas kod nas u nekim mjestima zadržao običaj da se ahdname stavljaju u kabure umrlih.

Doskora je kod nas bio običaj da se neposredno poslije zagrtanja kabura i učenja na kaburu od strane imama na kaburu, polijeva kabur vodom. Vodu u ibriku, koji je za dženazom donio netko od fukarái sabirînâ, sa obavezno zataknutom mahramom ispod ručke ibrika, izlio bi po kaburu netko od prisutnih, tako što bi počeo od uzglavlja i završio sa podnožjem kabura.

Samo polijevanje kabura vodom oporučio je za sebe, u svojoj Vasijjetnami Muhammed ibn Pir Alî El-Birgivi (1522 — 1573), zvanoj „Birgivija", str. 92, Sarajevo 1329. hidžretske godine (1911. godine n. e.). Vjerovatno otuda potječe običaj kod nas da se kaburovi polijevaju vodom prilikom sahrane. Ovajobičajse kod nas i danas zadržao u nekim krajevima.

Gotovo u svim našim krajevima, negdje više, negdje manje, zadržali su se do danas razni običaji, koji po svojim sadržajima, nemaju vjerski, a još manje islamski karakter, iako mnogi koji te običaje obavljaju, smatraju ih vjerskim običajima. O takvim običajima ovdje neće biti govora, kako je to i ranije rečeno, jer bi to izlazilo iz okvira ovog rada.

Brza urbanizacija postojećih gradova i podizanje sasvim novih urbanih naselja gdje žive i rade i muslimani, traže hitna i odgovarajuća rješenja u pogledu ostvarivanja uslova za normalno obavljanje dženaza po islamskim propisima i običajima. Mnogi odbori IZ-e su ta pitanja na vrijeme i na zadovoljavajući način riješili u saradnji i uzpomoćnadležnih državnih organa. Neki to još nisu riješili, naročito kada su u

pitanju savremene i higijenski uređene gasulhane, potrebna oprema, odgovarajući i osavremenjeni tabuti, ćaburtije i dr. Može se ipak reći da se ta pitanja postepeno sve brže rješavaju i svakim danom je sve manje mjesta u kojima ta pitanja nisu povoljno riješena, ili da nisu u toku svog rješavanja.

Običaj je da se tu i tamo dženaze mladića i djevojaka kite mahramama, čevrama, cvijećem i dr. Ponegdje je to uzelo maha i postalo obavezno i onda kada su umrle osobe iz siromašnih kuća. I ne samo to. U pojedinim mjestima se uvodi običaj da se dženaze umrlih kite košuljama, štofovima pa i novcem. Ti običaji, naravno, nemaju ništa u sebi islamskog. U svim slučajevima u kojima se ti „običaji" uvode od pojedinih ljudi za njihovu ličnu korist, pod plaštom „vjerskih običaja" imaju svoje pravo ime i tako ih treba i zvati i uzimati. Na tu pojavu su mnogi ukazali u našoj islamskoj štampi i nazvali njegovim pravim imenom.[93])

Vrlo je teško shvatiti i još teže objasniti neka ponašanja pri dženazi, bilo to u kući umrlog, prilikom dolaska na žalost, ili kod klanjanja dženaze-namaza, ili pak prilikom pratnje dženaze. To su, prije svega, bučan razgovor, smijeh, šala, dobacivanje, dozivanje i slično. Na to je, s pravom upozorio Ferhat-ef. Šeta u svom radu o dženazi gdje je naveo jedan hadis, u kome je Alejhisselam ukorio jednog ashaba, kada se ovaj nasmijao na jednoj dženazi, a koji glasi: „Zar je ovo smiješan trenutak, zar ne žališ ovoga merhuma? Ako ne to, onda saučestvuj sa porodicom i prijateljima umrlog, ako ne možeš ni to, zar ti smrt nije opomena, a ona svakog čeka."[94])

Odati počast umrloj osobi ustajanjem, prilikom prolaska dženaze, akočovjeksjedi, skrušenim stajanjem dok dženaza ne prođe i onda kada se ne učestvuje direktno na dženazi, ili sprovodu, bilo kom građaninu, također je lijep islamski običaj i dužnost. Za ilustraciju

ćemo navesti jedan slučaj koji u svom radu o dženazi navodi dr Ahmed-ef. Smajlović. On doslovno kaže: „Jedan od poznatih slučajeva je i primjer kada je naišla pogrebna povorka ispraćajući jednog od građana Medine koji je pripadao židovskoj vjeri. Kada je povorka naišla ispred Muhammeda, a.s. ustao je i stajao sve dok nije prošla, odajući na taj način poštu umrlom građaninu. Ashabi su postupili isto, ali su mu poslije rekli što da ustaje i odaje takvu počast umrloj osobi koja nije pripadala islamu. Tada je Muhammed, a.s. odgovorio: „Čovjek je!"[95]) Time je sve rečeno, za to nije potreban nikakav komentar."

U Vrhovnom islamskom starješinstvu u SFRJ i Starješinstvu IZ-e ozbiljno se vrše konzultacije i pripreme da se donesu konačno i što prije odgovarajući propisi i pravilnici o obavljanju javnih islamskih obreda, u koje spada svakako i dženaza, tako da će se sve ta pitanja regulisati na najbolji mogući način i, što je isto tako važno, kod tih obreda osigurati striktnu primjenu islamskih propisa i spriječiti dalje deformacije i otuđivanja na tom području islamskog življenja kod nas u savremenim uslovima.

Mnogi detalji iz dženaze ušli su u narodnu pjesmu i druge narodne umotvorine. Tako u pjesmi „Šećer Salihaga" draga kune nevjernog dragog riječima gdje se spominju ćefini:

„Sad na tebi bijela košulja,
A sutra ti bio ćefin bio."

U jednoj drugoj pjesmi se spominje ham-pamuk, koji se, prilikom sahrane, odnosno opremanja, stavlja mrtvome u ruke, uši itd. u istom značenju, kada draga kune svog nevjernog dragog riječima:

„U ruci ti sedefli tambura,
A sutra ti ham-pamuk metali."[96])

NIŠANI

O nišanima kao muslimanskim nadgrobnim spomenicima i znakovima, zatim kao spomenicima kulturne baštine kod nas, napisano je više naučnih radova i knjiga. Ovdje ćemo navesti samo neke.

Seid M. Traljić (1915 — 1983) napisao je o tome svoj vrlo zapažen rad *„Muslimanski nadgrobni spomenici"*.[97])

Mehmed Mujezinović (1913 — 1981) napisao je svoje životno djelo u tri knjige *„Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine"*, u kome je najviše prostora posvetio epitafima na nišanima.[98])

Alija Bejtić (1920 — 1981) je u svom radu *„Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini"* posvetio nišanima posebno poglavlje „Memorijalna arhitektura".[99])

I Antun Hangi je nišanima kod nas posvetio posebnu pažnju u ranije navedenoj i citiranoj knjizi.

Svi navedeni se slažu u tome da se muslimanski nadgrobni spomenici (nišani) mogu, po svojim karakteristikama i nastanku, podijeliti u četiri vremenska perioda:

— prvi period počinje od polovine XV i traje do početka XVII stoljeća. Ovaj period karakterističan je po tome, što su nišani domaće izrade; što imaju oblik stećka i na njima nema epitafa na orijentalnim jezicima. Natpisi na najstarijim nišanima u BiH su na bosančici (bosanska varijanta ćirilice) i ne razlikuju se po konstrukciji izraza i leksici od bogumilskih natpisa na stećcima. Jedino ime umrlog otkrivalo je da se radi o umrlom muslimanu. Manji nišani iz toga perioda s epitafima na orijentalnim jezicima su skopske izrade;

— drugi period čini XVII stoljeće, u kome su epitafi na orijentalnim jezicima. To su kopije skopskih nišana;

— treći period počinje od početka XVIII stoljeća i traje do 1878. godine. U tome periodu su epitafi na orijentalnim jezicima u prozi i stihu, a bogati su ornamentima uz određeni utjecaj domaće ornamentike. Spol i zanimanje, starosna dob umrlih, raspoznaje se po veličini, izgledu i vrsti nišana: ulemanski, derviški, aginski, pašinski, trgovački, momački, djevojački, dječiji i dr.

— četvrti period djelomično nastaje od 1832. godine za vrijeme reformi u Bosni, kada se na nišanima javlja fes, koji zamjenjuje kauk na aginskim nišanima, a ostali se nišani i dalje pojavljuju. Na ženskim nišanima, naročito nišanima djevojaka, nalaze se često lijepi ukrasi, ali ne likovi stvarî, kao kod muškaraca, nego razni ornamenti. Seid Traljić navodi u svom radu da su to najčešće motivi: vijuga, mjesec, mreža, kružnica, mùhri-Sulèjmân, razni biljni dijelovi kao stilizirani cvjetovi, lišće i grančice. Naročito su ovi ukrasi brojni i lijepi na djevojačkim nišanima, kao što se i djevojačke dženaze neobično lijepo kite ruhom i cvijećem.[100])

Traljić dalje u svom radu navodi kako je krajem prošlog stoljeća zabilježio Emilijan Lilek, po kazivanju svojih učenika, sljedeće:

„U Sarajevu zakite grob momka ili djevojke kitom rutice. U Stocu i Nevesinju metnu na štap crvenu aspurliju (crvenu okrugu) i zadiju je više glave djevojačkog groba. Ta se aspurlija mijenja u Nevesinju svake godine. U Stocu i Posavini sâdê šljive i ružice na grob."[101])

To su bili muslimanski nišani koji su dugo vremena privlačili pažnju gledalaca i stručnjaka svojom jednostavnošću, skladnošću oblika i dimenzija, ljepotom izgleda i svojom skromnošću. Za te nišane je dr Petar Knoll u svom radu *„O muslimanskoj umjetnosti u Bosni"* rekao sljedeće:

„Nagrobna je umjetnost bosanskih muslimana uopće umjetnička grana od neobične ljepote i važnosti, iako je ona gotovo nezapažena. Njezini dotjerani oblici, njezina savršena tehnika i skoro nedokučiva fantazija ukrasa odaje prastru tradiciju te umjetosti. Mi joj se ne možemo dosta načuditi, pogotovo, kada znamo da je ona samo rad priprostih bosanskih klesara.[102])

O našim muslimanskim mezarlucima i nišanima nobelovac Ivo Andrić je rekao: „Muslimansko groblje zaista nije, ko hrišćansko, sumorno mesto na periferiji grada, nego sastavni deo žive slike jedne varoši; njim i oko njega smrt ne zamračuje život i život ne skrnavi smrt. Ta groblja oko Sarajeva, sa svojim belim nišanima, koji sve više tonu u zemlju, umiru danas i sama, ali spokojno i vedro u dostojanstvu i lepoti, kao što su umirali i bivali sahranjivani u toku stoljeća oni koji u njima počivaju." (Husein Tahmiščić: *Poezija Sarajeva*, str. 25 i 26, po Salihu Smajloviću: *Više brige čuvanju spomenika kulture*, Preporod, Sarajevo, god. XVI/1985., broj 4/348, strana 1).

To je tako bilo nekad, a sad? Mora se priznati da naši mezarluci svakim danom sve više i više siromaše, otuđuju se i gube na svojoj jednostavnosti, prisnosti, skladnosti oblika, estetici i islamskim obilježjima. Naši muslimanski mezarluci sve više postaju groblja betona, čelika i mramora, u koja se bespotrebno ulažu ogromna materijalna dobra. A da ne govorimo o sadržajima i izgledu koje nišani u njima poprimaju.

Za muslimansko groblje u sarajevskim Barama evo što kaže, između ostalog, dr Ahmed ef. Smajlović: „Svi čuvaju svoju tradiciju, svako podiže svoje spomenike. Ali što se tiče nekih nadgrobnih spomenika podignutih muslimanima i muslimankama možemo imati primjedaba, jer su u velikom broju preluksuzni, i često predstavljaju drugačija obilježja, ne govore koliko o jednostavnosti, toliko i o ljepoti, podsjećajući nas da sve

može da bude lijepo, pa i sam znak o smrti, kao što je slučaj s našim nišanima. Na žalost, susrećemo se sa mnogovrsnim odrođavanjem, preuzimanjem običaja drugih, pa i onih koji nemaju ama baš nikakve veze sa islamom, s njegovom tradicijom i sa islamskim propisima."[103])

O raznim otuđenjima od islamskih običaja kod podizanja nadgrobnih spomenika muslimana kod nas pisano je u više navrata, posebno u zadnje vrijeme, u našoj islamskoj štampi i drugdje.[104])

Nisu rijetki slučajevi da se pojedinim detaljima, izrađenim na nišanima, simbolizuju zvanja i zanimanja umrlih, ali na jedan nov način. Toga je na svoj način bilo i ranije, o čemu je naprijed bilo govora. Tako u mezarju sela Radaslije kod Glamoča postoji četvrtastog oblika, na uzglavlju jednog mezara, kameni nišan, koji pri vrhu ima izrađena četiri otvora, koji simbolizuje munaru, a unutra tih otvora nalazi se isklesan turban. Izgleda da je postavljen na mezaru u kome je ukupan neki muezzin (Preporod, godina XVI, broj 3/347, strana 14, od 1. februara 1985. godine).

Isto tako u blizini Glamoča nalazi se staro muslimansko mezarje zvano „Bašića greblje" u kome se nalaze mnogi monumentalni nišani, među kojima se naročito ističu nadaleko poznati i čuveni nišani nekom Omeragi Bašiću s početka XIX stoljeća. Uzglavni nišan (mešet) visok je oko četiri metra sa isklesanim dubokim i širokim kaukom, težak nekoliko tona, pod čiji se obod kauka može skloniti od kiše osam ljudi.

Priča se da je nišane za života sebi dao isklesati sam Omeraga u obližnjem mejdanu kamena Brusnici (Adem Ibrišić: *Drevno muslimansko groblje u Glamoču*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXVIII/1965., br. 7 — 8, strana 291).

U Borovčićima kraj Nevesinja, u tamošnjem mezarju ima i jedan nišan visok 3,5 metra. Pored navedenog

čuvenog Bašićevog mešeta i jednog nišana u okolini Knežine, ovo bi mogao biti najviši nišan u našim krajevima. Vrijeme mu je izbrisalo tarih pa se ne zna kome pripada (Preporod, god. XVII, broj 1/393, strana 10, od 1. januara 1987. godine).

Ranije je navedeno kakvo je stanje sa muslimanskim nišanima u nas danas u građevinskom pogledu. Nije ništa bolje kada se radi o epitafima koji se na nišanima ispisuju. Izuzimajući, donekle, Sarajevo i, možda, poneki veći grad kod nas, masovna je pojava danas da se napisima i ostalim oznakama na nišanima ne pridaje gotovo nikakva pažnja niti važnost. Epitafe, naročito arapskim pismom pisani dio teksta, izrađuju, najviše, neuki, nepismeni i nemaštoviti ljudi, a da se ne govori o estetskoj i umjetničkoj strani napisa, njegovom sadržaju, ljepoti pisma, do čega se ranije mnogo držalo. Dokle se u tome otišlo, može nam poslužiti sljedeći primjer, a on, sigurno, nije usamljen, niti jedini:

Odavno je običaj kod nas da se epitafi na nišanima češće ispišuju kombinovano. Na početku epitafa urezuje se polumjesec s petokrakom zvijezdom, a zatim se ispisuje najčešće arapskim pismom i na arapskom jeziku ona poznata izreka: *„Huve-l-hajju-l-bâkî"*, što na našem jeziku znači: *„Samo je On vječan, besmrtan"*, pri čemu se misli na Allaha, dž. š. a na kraju epitafa tekst: „El-Fatiha", što znači: „Prouči (umrloj osobi) Fatihu". Između ova dva teksta na arapskom jeziku, koji se pišu ukrasnim arapskim pismom, ispisuje se napis na našem jeziku, najčešće latiničkim pismom, a rjeđe alhamijado pismom, u kome se unose osnovni podaci o umrloj osobi.

Što se početnog arapskog teksta tiče ponekad se ispisuju slične izreke onoj navedenoj, kao što su: *„Huve-l-hallaku-l-baki" (On je tvorac, vječni)*, ili samo: *„Huve-l-baki" (On je vječan)*, pri čemu se misli samo na Allaha, dž. š.

Nije rijedak slučaj da se umjesto navedenih izreka na početku epitafa ispisuje izreka: *„Ah mine-l-mevti" (Ah, smrti!)* i slično. Svim navedenim i sličnim izrekama se naglašava i ukazuje na prolaznost i kratkotrajnost ljudskog života na ovom svijetu, a da je samo Allah, dž.š. i nitko više, vječan i besmrtan!

Međutim, u mezarlucima na Kuli kod Zvornika, poviše Kaimi-babinog turbeta, strši epitaf (tarih) na uzglavnom nišanu jednoj, relativno nedavno umrloj ženi, na čijem početku je vrlo lošim i početničkim arapskim pismom ispisan sljedeći tekst: *„Hije-l-hajjetu-l-bakijetu"*, što doslovno znači: *„Ona je vječna, besmrtna"*, a može značiti i drugo. Što je posrijedi? Očito se radi o neznanju i nehatu. „Autor" epitafa i „kaligraf" zajedno su ranije navedenu izreku *(Huve-l-hajju-l-baki)* prekrojili i besmrtnost pripisali umrloj, ne znajući da se ova izreka, prema kojoj su sročili i isklesali svoju kovanicu uvijek piše u neizmijenjenom obliku, bilo da se radi o nišanu muškarca ili žene, jer se ona uvijek odnosi samo na Allaha, dž.š. Moguće da je jedno lice autor prekrajanja navedene izreke i ujedno klesar, koji je isklesao tarih na navedenom nišanu. Osnovano se može pretpostaviti da navedeni tarih i sada stoji na navedenom nišanu, neizmijenjen i da nije isključeno da nije jedini te vrste u navedenom mezaristanu. I ovom slučaju nije potreban komentar.

PALJENJE SVIJEĆA

Za paljenje svijeća na grobovima umrlih kod muslimana u nekim našim krajevima može se reći da je novijeg datuma i da to ni danas nije masovna pojava. Izuzetak je, možda, kada se radi o paljenju svijeća na grobovima ili turbetima rijetkih pojedinaca, u narodu poznatih kao „evlije". I to rade, uglavnom, najviše žene na pojedine „murade", što je nepoznato islamskom učenju.

Drugo je kada se radilo o nošenju i darivanju svijeća (ili petroleja, svejedno) džamijama i mesdžidima, ili tekijama, dok nije bilo električnog osvjetljenja, a služile su, isključivo, za rasvjetu. Sevap od darovanih svijeća darovaoci su namjenjivali za duše svojih umrlih. Izuzetak je, možda, Bosanska krajina, i to Bužim i njegova okolina, gdje se svijeće umrlim nosile u džamiju i palile „da se osvijetli umrlim u kabuŕima", što je, shvaćeno u bukvalnom smislu, u suprotnosti s islamskim pojmanjem zagrobnog života. Evo kako to opisuje Antune Hangi u svojoj knjizi:

„Mnogi bogataši ostavljaju na smrti znatne svote kao vakufe, fondove, iz kojih će se izdržavati džamije. Te novce daju na fais, kamate, i od tih kamata plaćaju džamijske podvornike, mujezine, a gdjekada i hodže, popravljaju, a eventualno grade i nove džamije, i kupuju mukave, svijeće. Neke su svijeće vrlo debele, a teške pet do deset, a gdjekada i do petnaest oka. Sve su svijeće od loja, a umotane su u crveni, plavi ili zeleni papir. Na svijećnjacima, u kojima gore svijeće, upisano je ime i prezime rahmetlije, da ga se narod sjeti i da se za njega Bogu pomoli. Te svijeće gore kroz tri mjeseca: kroz redžep, šaban i ramazan, cijelo vrijeme dok se narod u džamiji Bogu moli, zatim uoči bajrama, mevluda i uoči svakog petka, a nekada i uoči ponedjeljka. Kada te svijeće izgore, upale se druge i tako uvijek, dok teče džamije i onoga džemata, jer se uloženi kapital nikada, ni u koju drugu svrhu dirati ne smije.

Siromašni ljudi daju u džamije male svjećice od loja, da gore „prid dušu" njihovih pokojnika barem u onaj dan, kada je koji umŕo, a ko ikako može, gleda da osim toga barem uoči ramazana i bajrama upali po koju svijećicu.

Drugo je kada se radilo o nošenju i darivanju svijeća (ili petroleja, svejedno) džamijama i mesdžidima, ili tekijama, dok nije bilo električnog osvjetljenja, a služile su, isključivo, za rasvjetu. Sevap od darovanih svijeća darovaoci su namjenjivali za duše svojih umrlih. Izuzetak je, možda, Bosanska krajina, i to Bužim i njegova okolina, gdje se svijeće umrlim nosile u džamiju i palile „da se osvijetli umrlim u kabu̇rima", što je, shvaćeno u bukvalnom smislu, u suprotnosti s islamskim pojmanjem zagrobnog života. Evo kako to opisuje Antune Hangi u svojoj knjizi:

„Mnogi bogataši ostavljaju na smrti znatne svote kao vakufe, fondove, iz kojih će se izdržavati džamije. Te novce daju na fais, kamate, i od tih kamata plaćaju džamijske podvornike, mujezine, a gdjekada i hodže, popravljaju, a eventualno grade i nove džamije, i kupuju mukave, svijeće. Neke su svijeće vrlo debele, a teške pet do deset, a gdjekada i do petnaest oka. Sve su svijeće od loja, a umotane su u crveni, plavi ili zeleni papir. Na svijećnjacima, u kojima gore svijeće, upisano je ime i prezime rahmetlije, da ga se narod sjeti i da se za njega Bogu pomoli. Te svijeće gore kroz tri mjeseca: kroz redžep, šaban i ramazan, cijelo vrijeme dok se narod u džamiji Bogu moli, zatim uoči bajrama, mevluda i uoči svakog petka, a nekada i uoči ponedjeljka. Kada te svijeće izgore, upale se druge i tako uvijek, dok teče džamije i onoga džemata, jer se uloženi kapital nikada, ni u koju drugu svrhu dirati ne smije.

Siromašni ljudi daju u džamije male svjećice od loja, da gore „prid dušu" njihovih pokojnika barem u onaj dan, kada je koji umro, a ko ikako može, gleda da osim toga barem uoči ramazana i bajrama upali po koju svijećicu.

Kada pravovjerni izmole svoje obične molitve u džamiji, treba da predaju rahmet mrtvima, to jest, da se spomenu pokojnika, čije svijeće u džamiji gore."

Ne bi se imalo šta dodati onome što je Hangi tako lijepo i jasno rekao, bar što se islamskog običaja o paljenju svijeća tiče. Međutim, kod nas ima i postoji i danas jedan običaj da se u kući, u kojoj je netko umro, ne gasi svjetlo preko noći za određen broj dana, kako gdje. To nije čisto vjerski običaj.

Ne možemo, a da, na kraju, ne navedemo jednu narodnu poslovicu s čisto islamskim i humanim motivom, koja bi mogla poslužiti kao kredo i maksima islamskog i ljudskog življenja i ponašanja, čiji smisao je protkan kroz mnoge islamske propise i njegovu tradiciju i običaje, a koja glasi ovako: „I JEDAN GRIJEH MNOGO JE, A HILJADU SEVABA MALO JE."

ZAVRŠNA RIJEČ

Nastojao sam da u okviru postavljene teme ovog rada odaberem i opišem one osnovne i karakteristične islamske vjerske običaje, kroz koje se stoljećima odvijao i raspoznavao vjerski život muslimana u ovim krajevima. Usljed opširnosti same teme i obilja motiva koji u nju spadaju, nisam siguran da sam, na prvom mjestu, odabrao ono što je najinteresantnije i najkarakterističnije i da sam, sve to što sam sakupio odabrao, predstavio i opisao na najbolji način. U svemu tome bilo je raznih dilema i nedoumica.

Posebne poteškoće su nastale kada je trebalo prikupiti određene detalje iz pojedinih običaja, koji nisu nigdje zabilježeni, a bez kojih ne bi, ti običaji, bili ono što jesu. To se naročito odnosi na pojedine običaje koji se više ne obavljaju, ili se obavljaju vrlo rijetko, i to još samo u nekim našim krajevima. To su, na primjer, kišne dove, hadždžijske dove, ramazanski salavati, neki običaji kod obavljanja dženaze i drugi. Dosta je toga ostalo nezabilježeno, a sve je manje i manje ljudi koji od toga još ponešto pamte. Za neke od njih nisam siguran da su autentični, posebno tekstovi ilahija, kasida i salavata koje sam usmenom predajom preuzeo od pojedinih prenosilaca.

Kada sam toga materijala prilično sakupio nastalo je pitanje: kako to sve prikazati? Da li te brojne ilahije, salavate, dove, lutfi dove, kaside i dr[illegible]. koje su, uglavnom, na arapskom i nešto manje[illegible] turskom jeziku, prikazati i navesti samo na svom izvornom jeziku i običnom latiničkom grafijom i bez prijevoda na našem jeziku, ili to sve donijeti arapskom grafijom, ili latiničkom transkripcijom i prijevodom na našem jeziku i sl.? Ja sam se, sa malim izuzecima, odlučio za onaj prvi način, zato što bi onaj drugi, ili neki treći način obrade iziskivao mogo više prostora. Smatrao sam da je

u ovoj prilici najvažnije da se ti detalji, čiji broj nije mali, zabilježe i da se tačno navede njihova namjena, a da je ostalo, bar zasada, manje važno.

Pojedini vjerski običaji su prikazani onako kako su se obavljali i doživljavali, ili se i danas obavljaju. Nismo se upuštali uvijek u ocjenu koliko su oni bili u skladu s islamskom tradicijom, jer su neki običaji, onakvi kakvi jesu, činili ili i danas čine dio „islamskog" ili vjerskog življenja našeg običnog čovjeka. On ih je dugi niz godina doživljavao kao vjerske. To ujedno znači da se izneseni i opisani vjerski običaji u ovom radu ne bi mogli u svim svojim pojedinostima uzeti kao autentični islamski običaji i onda kada to nije izričito navedeno.

Ovdje je potrebno nešto reći o brojnim orijentalizmima koji se neminovno javljaju u ovom radu. Njihov najveći broj objašnjen je u djelu *Turcizmi u srpsohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965. godine, od Abdulaha Škaljića (1904 — 1967). Da bi se čitaocima, kojima su pojedini orijentalizmi u ovom radu nepoznati, olakšalo da kratkim putem saznaju njihova značenja, a da se opet izbjegne njihovo duplo iskazivanje (u izvornom jeziku i prijevodu), odlučeno je da se svi ti orijentalizmi iskažu u posebnom prilogu po abecedi. Data su njihova primjenjena značenja u našem jeziku, uz oznake jezika iz kojih potječu.

Iz istih razloga je postupljeno i kod iskazivanja bilježaka i bibliografije. Da bi se izbjeglo dvostruko iskazivanje podataka o nazivima djela i radova i ostalih podataka u vezi s njima, iz kojih su uzeti citati u tekstu (jednom u bilješkama i drugi puta u bibliografiji), u bilješkama su, uz imena i prezimena autora, navedeni samo redni brojevi njihovih djela u bibliografiji, iz kojih su uzeti citati. A da bi se izbjegla svaka zabuna i međusobna zamjena između bilježaka i bibliografije, redni brojevi bilježaka (fusnota) iskazani su arapskim, a radni brojevi bibliografije rimskim brojevima.

BILJEŠKE

1) Alija Isaković: naved. djelo, bibliografija XXXVIII, str. 117.
2) Ibid., str. 4.
3) Hamza Humo: n. d., bibliog. XXXII, str. 9.
4) Jedna izreka Muhammeda, a.s. o braku i rađanju djece glasi: *„Tenâkehû tekâserû, fe innî ubâhî bikumu-l-umeme jevme-l-kijâmeti."* a znači: *„Ženite se i množite, jer ću se na Sudnjem danu ponositi vašom brojnošću."* (Jakub Memić: Izbor Poslanikovih hadisa, str. 156, br. 698, Sarajevo 1985. godine).
5. Jedna izreka Muhammeda, a.s. o nadijevanju lijepih imena djeci kaže: *„Innekum tud'avne jevme-l-kijâmeti bi esmâikum ve esmâi âbâikum, fe ahsinû esmâekum,"* a znači: *„Vi ćete, na Sudnjem danu, biti prozivani po vašim imenima, i po imenima vaših očeva. Zato, nadijevajte vašoj djeci lijepa imena."*
6) Sinanuddin Sokolović: n. d., bibliog. LXXIX, str. 362 — 377.
7) Antun Hangi: n. d., bibliog. XXIV, str. 115 — 116.
8) Husein Đozo: *Pitanja čitalaca i naši odgovori.* Glasnik VIS-a, godina XXXIII/1970., broj 3 — 4, str. 17.
9) Evlija Čelebi: n. d., bibliog. VIII, str. 116.
10) Dr Ismet Smailović: n. d., bibliog. LXXVIII, str. 69.
11) Dr Abdullah Bukvica: n. r., bibliog. IV, str. 64.
12) Sinanuddin Sokolović: n. r., bibliog. LXXIX, str. 482.
13) Dr Abdullah Bukvica: n. r., biblog. IV, str. 66 — 67.
14) Ibid., str. 68.
15) Antun Hangi: n. d., bibliog. XXIV, str. 145 — 146.
16) Ovo mi je ispričala Zejneba Hajdarević, rod. Hadžimehmedović (umrla 10. IX. 1987. godine), iz Tuzle.
17) BISER, god. I, broj 7/XII — 1912., bibliog. II, str. 139.
18) Dr Hazim Šabanović: n. r., bibliog. LXXXIII str. 29 — 37.
19) Dr Hajruddin Ćurić: n. d., bibliog. VII, str. 205.
20) Ibid., str. 212. i 216.
21) Ibid., str. 212.
22) Ibid., str. 212.
23) Preporod, god. II, broj 26, od 1. do 10. 1971. godine, str. 12.
24) Mahmud Traljić: n. r., bibliog. XC, str. 197.
25) Dr Hajrudin Ćurić: n. d., bibliog. VII, str. 245.
26) Muhammed Emin Dizdar: n. d., bibliog. LXXXI, str. 51.
27) BISER, god. I, broj 5 — 6, str. 88, god. 1912, zabilježio Muhamed Fehmi.
28) Hamdija Mulić: n. r., bibliog. LX, str. 176.
29) Dr Hajruddin Ćurić: n. d., bibliog. VII, str. 79.
30) Hamdija Mulić: n. r., bibliog. LX, str. 177.

31) Ibid., str. 178.
32) Ibid., str. 178.
33) Ibid., str. 178.
34) Ibid., str. 181.
35) Ibid., str. 180.
36) Ibid., str. 180.
37) Ibid., str. 179.
38) Ibid., str. 180.
39) Nedavno sam slušao kako je jedna porodica (Volić) u Zasadu kod Trebinja, prije pedesetak godina, držala i gajila krave, a provodila ih je iz štale na pašu i s paše u štalu kroz žensku avliju, jer nisu imali zaseban prolaz iz štale do pašnjaka. Da krave ne bi prljale i zagađivale avliju, oni bi svako jutro i svaku večer prekrivali stazu ponjavama, kuda bi krave prolazile. Domaćica koja je to radila, bila je Elfija Volić, rođ. Kabil (1904 — 1986), iz Trebinja.
40) Kao primjer dobrih susjedskih, međuljudskih i međukonfesionalnih odnosa može poslužiti jedan slučaj, koji se dogodio u Gornjem Rahiću, a ispričao mi ga je hafiz Mehmed-Hulusi Mulahalilović (1878 — 1952). Jednoga dana, kada je njegov otac hafiz Bekir (1849 — 1912) odlučio graditi novu kuću, došla mu je grupa prijatelja — pravoslavaca iz obližnjeg sela Vujčića i tražila da mu oni, iz svojih vlastitih šuma, usijeku i dovezu svu drvenu japiju za kuću. Iako ih je hafiz Bekir molio i energično odvraćao da to ne rade, jer je on imao svoju vlastitu šumu, u kojoj je mogao usjeći svu potrebnu građu, oni su to određenog dana ipak uradili, i to u jednom danu. Ovakvih i sličnih slučajeva ima na pretek i oni rječito govore o dobrim susjedskim i međuljudskim odnosima koji su i ranije kod nas bili.
41) Dr Muhammed Hadžijahić: n. d., bibliog. XV, str. 56.
42) H. Mehmed Handžić: n. r., bibliog. XVII, str. 10.
43) Hasan Škapur: n. r., bibliog. LXXXVII, str. 62.
44) Sejfuddin Kemura: n. r., bibliog. XLIV, str. 391.
45) Dr Ahmed Smajlović: n. r., bibliog. LXXVI, str. 3.
46) Mr Nijaz Šukrić: n. d., bibliog. XV, str. 130, 159 i 160.
47) *Proslava Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice*, str. 76, Sarajevo 1933. (separat Glasnika VIS-a Beograd, god. I/1933., broj 4 — 5, str. 76).
48) Hafiz Sinanuddin Sokolović: n. r., bibliog. LXXX, str. 337.
49) Zbirka propisa, bibliog. XCIV, str. 51.
50) Ibid., str. 158.
51) Hamid Dizdar: *Ljubavne narodne pjesme*, Sarajevo 1953., str. 122. Ovu pjesmu donio je neki anonimus u Zemzemu, god. XVI/1984., br. 4, str. 20, u članku *„Islam u muslimanskoj narodnoj poeziji* —Džehennem(pakao)".
52) Ibrahim Hodžić: n. r., bibliog. XXIX, str. 12.
53) Džemaluddin Latić: n. r., bibliog. LII, str. 8 i 9.

54) Antun Hangi: n. d., bibliog. XXIV, str. 193 — 196.
55) Ibni Hasan: n. r., bibliog. XXXIII, str. 36 — 41.
56) H. Mehmed Handžić: n. r., bibliog. XIX, str. 390.
57) Spomenica, bibliogr. LXXXI, str. VIII.
58) Hifzija Hasandedić: n. r., bibliog. XXVI, str. 220 — 221.
59) O učenju Behlulove kaside u Trebinju, gdje se, prije nje, učilo još 112 — 120. aje sure El-Maide iz Kur'ana (5:112 — 120), čuo sam najprije od Asima Viđena (1902 — 1979), a kasnije i od h. Ejuba Kabila, oba rodom iz Trebinja. Za učenje navedene kaside u Puračiću čuo sam od Alije Sadikovića, iz Tuzle, od koga sam i dobio potpuni tekst navedene kaside. Po pričanju Alije Sadikovića, on je opet navedenu kasidu dobio od Omer-ef. Imamovića iz Puračića.
60) Prilikom razmatranja i donošenja Odluke o održavanju proslave četiristogodišnjice Gazi Husrev-begove u Sarajevu, koja je održana od 19. do 21. oktobra 1932. godine u Sarajevu, Ulema-medžlis u Sarajevu je zaključio:

1) da se obilježi i četiristogodišnjica Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, koja pada 2. oktobra 1937. godine, ili 26. redžeba 1356. hidžretske godine.

2) da se dan 26. redžeba svake godine obilježava kao Dan vakifa, a to je dan kada je Gazi Husrev-beg, 26. redžeba 943. hidžr. godine, uoči Lejletu-l-miradža, potpisao svoju vakufnamu o podizanju medrese. Taj dan je padao na dan 8. januara 1537. godine n. e.

3) da se Dan vakifa prvi puta obilježi 26. redžeba 1353. hidžr. godine, a to je bilo u nedjelju, 4. novembra 1934. godine (Iz Okružnice Ulema-medžlisa u Sarajevu broj 3290 — 32, od 15. maja 1934. godine, objavljene u Glasniku VIS-a Beograd, god. II/1934., broj 10, str. 568 — 570).

U Sarajevu je 2. oktobra u subotu i 3. oktobra u nedjelju 1937. godine, pord Dana vakifa, obilježena i svečano proslavljena i četiristogodišnjica Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu. To je padalo na 26. i 27. redžeba 1356. hidžretske godine (Glasnik VIS-a Sarajevo, godina V/1937., broj 11, str. 327 — 338).
61) Spomenica, n. d., bibliograf. LXXXI, str. XXV.
62) H. Mehmed Handžić: n. r., bibliog. XXI, str. 514.
63) H. Sulejman Kemura: n. r., bibliog. LXVI, str. 1 — 4.
64) H. Mehmed Handžić: n. r., bibliog. XXI, str. 514, bilješka 1.
65) Prema kazivanju Ejuba Gegića, penzionera iz Travnika, Abduldželilu Sadikoviću (1926 — 1985), iz Malog Zvornika, zijaret u Šarenoj džamiji u Travniku obavljan je do 1926. godine, kada je definitivono obustavljen.
66) H. Mehmed Handžić: n. r., bibliog. XXI, str. 514, bilješka 2.
67) Verziju o postojanju i nestanku emaneta u Azizijji džamiji u Brezovom Polju potvrdio je i Kasim Hadžiibrahimović (1916 — 1987), penzioner iz Tuzle, inače rodom iz Brezovog Polja i neki drugi.

68) Navedene salavate zabilježio sam od Husein-ef. Kujundžića, imama u penziji i hadži-Ibrahim-ef. Hukićevića, muezzina u penziji, oba iz Gornjeg Rahića.

69) Alija Nametak: n. r., bibliogr. LXVI, str. 505.

70) Hasan Nametak: n. r., bibliogr. LXVII, str. 71 — 75.

71) Hifzija Hasandedić: n. r., bibliogr. XXV, str. 214 — 215.

72) Sličnu hadžijsku dovu, naslovljenu kao „hadžijska kasida" (Hadžiler kaside), s izvjesnim odstupanjima, zabilježio sam od hadži Ibrahim-ef. Hukićevića (navedenog u bilješci 68), koju je opet, tu kasidu, na turskom jeziku, zabilježio njegov otac Mula Alija Hukićević, dugogodišnji imam džamije u zaseoku Ćosete, blizu Gornjeg Rahića, koga se iz djetinjstva vrlo dobro sjećam. Ja ću ovdje navesti, i to latiničkim pismom, samo one bejtove iz hadžijske kaside koju je zabilježio Mula Alija, kojih nema u dovi koju je zabilježio hafiz Mehmed-Hulusi. Evo tih šest bejtova (od ukupno dvanaest koliko ih ima u kasidi):

1) Bagi dženet, ola me'va bunlari sevenleri
2) Din jolunda, idi kurban gazi vu hadžileri
3) Hifz ide Bari Te'ala gazi vu hadžileri
4) Vakfesunde, her murada gazi vu hadžileri
5) Mu'minine, ejle ihsan rahmet ejle ja Rahim
6) Muznibine, ejle ikram magfur ejle ja Kerim.

Navedeni bejtovi, u prijevodu prof. Ahmeda O. Mešića, iz Tuzle, na našem jeziku ovako:

1) Ovima (namjernicima i hodočasnicima) i onima koji njih vole (rodbina, prijatelji), neka vrtovi Dženneta budu prebivalište (vječno)!
2) Na putu vjere oni su žrtvovali svoje živote i svoje glave!
3) Neka Uzvišeni Stvoritelj čuva (ove) namjernike i hodočasnike!
4) Namjernicima i hodočasnicima (ispunjavaj) svaku želju na svakom njihovom stajanju!
5) Pravovjernima ukaži dobročinstvo, smiluj im se, o Milostivi!
6) Prema griješnicima učini plemenitost pa ih pomiluj (oprosti im), o Plemeniti!

73) Kasim Hadžić: *Od Sarajeva do Meke i Medine*, Glasnik VIS-a Sarajevo, godina XXXV/1972., broj 9 — 10, str. 443.

74) H. Abdulahman Hukić: *Ovogodišnji hadž*, Glasnik VIS-a Sarajevo, godina XLV/1982., broj 6, str. 721, 723 i 726.

75) Nasko Frndić: n. d., bibliogr. IX, str. 178.

76) Rešad Kadić: n. d., bibliogr. XLI, str. 9.

77) Ibid., str. 10.

78) Ibid., str. 12.

79) Navedenu dječju uspavanku na turskom jeziku, a sa refrenom na kraju na arapskom jeziku, prvi put sam čuo i slušao od Behidže Mulahalilović (umrla 1972. godine u Tuzli), a ona je dovu čula od svoje majke Aiše Mesihović, rođene Haračić (umrla 1977. godine u Mostaru), iz Vitine kod Ljubuškog, rođena u Poriču kod Bugojna. Obadvije su zadnji stih (refren) uspavanke na arapskom jeziku izgovarale i uz bešiku učile: „Ja Karimallah!" Ja mislim da su one

tako od drugih čule da se uči i izgovara radi rimovanja sa prethodnim stihovima uspavanke, iako po značenju ne odgovara.
80) Navedenu uspavanku sam čuo 3. jula 1973. godine od A. Muhibegović, iz Tuzle, čija je majka rodom iz Bugojna, od koje je čula ovu uspavanku.
81) Mehmed-beg Kapetanović — Ljubušak: n. d., bibliog. XLII, str. 42.
82) Edhem Mulabdić: n. r., bibliog. LVI, str. 152.
83) M. Hj. i H. H. S.; . r., bibliogr. XXVIII, str. 478 — 480.
84) Ibid., str. 479 i 480.
85) Dr Muhammed Hadžijahić: n. d., bibliogr. XV, str. 86.
86) M. Hj. i H. H. S.: n. r., bibliog. XXVIII, str. 485.
87) Ibid., str. 486.
88) U Kur'anu se izričito govori o „nesretnim danima" (41:16) i „nesretnom danu" (65:18 — 19).
89) Spomenica: n. d., bibliog. LXXXI, str. 146.
90) Ovu lutfi-dovu sam zabilježio od Husein-ef. Kujundžića, iz Gornjeg Rahića.
91) Ovaj salavat sam zabilježio od Alije Sadikovića, iz Tuzle.
92) Spomenica: n. d., bibliograf. LXXXI, str. VII — XVIII, dodatak.
93) Ferhat Šeta: n. r., bibliograf. LXXXV, str. 63.
94) Ibid., str. 63.
95) Dr Ahmed Smajlović: n. r., bibliogr. LXXVII, str. 1.
96) Antun Hangi: n. d., bibliografija XXIV, str. 233.
97) Seid M. Traljić: n. r., bibliog. XCIII, str. 192 — 210.
98) Mujezinović Mehmed: n. d., bibliog. LV
99) Alija Bejtić: n.r., bibliog. I, str. 229 — 298.
100) Seid M. Traljić: n. r., bibliog. XCIII, str. 206
101) Ibid., str. 209.
102) Ibid., str. 206.
103) Dr Ahmed Smajlović: n. r., bibliog. LXXVII, str. 1.
104) O tome su pisali:
— Mustafa Mulalić: *Naša groblja*, Gajret Sarajevo, god. XIII, broj 14 — 15, od 1. oktobra 1932. godine, str. 244 — 247.
— H. Mehmed Handžić: *Povodom nekih ružnih običaja u pogledu nadgrobnih nišana*, El-Hidaja, god. IV/1941., broj 12, str. 286 — 288.
— Alija Sadiković: *Pitanje oblika naših nadgrobnih spomenika traži hitno rješenje*, Preporod, god. II, br. 23, str. 7, od 15. avgusta 1971. godine.
— Hilić Hasan: *Muslimanski nadgrobni spomenici — nišani*, Preporod, god. III, broj 51, str. 10, od 15. oktobra 1972. godine.
— B. Bandić: *Još o nišanima*, Preporod, god. XV, broj 1/345, str. 12, kao i još neki drugi.
105) Antun Hangi: n. D., bibliog. XXIV, str. 225.
106) Nasko Frndić: n. d., bibliog. IX, str. 316.

BIBLIOGRAFIJA

I) Bejtić Alija: *Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini*, POF Orijentalnog instituta Sarajevo, knjiga IV/1952 — 53., str. 229 — 298.

II) Biser — list za širenje prosvjete među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. god. I, Mostar 1912/1913; god. II, Mostar 1913/1914., god. III, Mostar 1918. godine.

III) Bošković Sreten i Smailbegović Ajiša: *Zdravstveno obezbjeđenje bosanskohercegovačkih hadžija na putu za Meku krajem prošlog vijeka*, Medicinski arhiv, vol. XXVII, br. 3, od 1973. godine.

IV) Bukvica dr Abdullah: *Sunet (obrezivanje) muške djece kod muslimana sa higijenskog gledišta*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. VII (XIX)/1956., broj 4 — 6, str. 148 — 152.

V) Čokić Abdurrahman — Adil: *Muslimanski blagdani i kalendar*, Sarajevo 1943. godine, separat.

VI) Čolaković Salih: *Muslimani su dužni čuvati svoje običaje*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXIX/1966., broj 7 — 8, str. 325 — 327.

VII) Ćurić dr Hajruddin: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983. godine.

VIII) Evlija Čelebi: *Putopis — odlomci o Jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1967. godine, u prijevodu i obradi dra Hazima Šabanovića.

IX) Frndić Nasko: *Narodni humor i mudrost Muslimana iz narodnog blaga Muslimana Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1972. godine.

X) Gujić Kasim: *Muslimanski ženidbeni običaji u Hercegovini*, Hrvatski dnevnik Zagreb, januar — februar 1940. godine.

XI) Gabrijan Dušan: *Arhitektura na dohvat ruke*, Novi behar Sarajevo, god. XIII/1940., broj 23, str. 309 — 316.

XII) Hadžić Jusuf: *Školstvo i pismenost u Bosni i Hercegovini* Novi behar, god. XIII/1939 — 40., broj 11 — 12, str. 133 — 139.

XIII) Hadžijahić dr Muhammed: *Jedan detalj iz Kulturne povijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*, Novi behar, god. XIII/1939 — 40., broj 13 — 18, strana 185 — 188.

XIV) Hadžijahić dr Muhammed: *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974. godine.

XV) Hadžijahić dr Muhammed, Mahmud Traljić i mr Nijaz Šukrić: *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977. godine.

XVI) Hadžijahić dr Muhammed: *Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine*, POF, knjiga XXXI/1982., str. 155 — 168, Sarajevo 1981. godine, separat.

XVII) Handžić h. Mehmed: *O važnosti džamija i njihovom održavanju*, Glasnik VIS-a Beograd, god. I/1933., broj 10, str. 10 — 14.

XVIII) Handžić h. Mehmed: *Isra i Mi'radž*, Glasnik VIS-a Beograd, godina II/1934., broj 1, str. 9 — 12.

XIX) Handžić h. Mehmed: *Dvije-tri o Mevludu*, Glasnik VIS-a Beograd, god. II/1934., broj 7, str. 389 — 394.

XX) Handžić h. Mehmed: *Musliman je dužan čuvati muslimanske običaje i osobine, a kloniti se nemuslimanskih*, Glasnik VIS-a Beograd, godina III/1935., broj 8 — 9, str. 383 — 389.

XXI) Handžić h. Mehmed: *Zijareti ša'ri se'adet*, Glasnik VIS-a Beograd, god. III/1935., broj 12, str. 513 — 520.

XXII) Handžić h. Mehmed: *Povodom nekih ružnih običaja u pogledu nadgrobnih nišana*, El-Hidaje, god. IV/1941., broj 12, str. 286 — 288.

XXIII) Handžić h. Mehmed: *Jedan hadisi-šerif (va'z)*, El-Hidaje, godina VII/1943 — 1944., broj 7 — 8, str. 213 — 216 (u radu se govori o dženazi i običajima oko nje).

XXIV) Hangi Antun: *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Sarajevo 1906. godine.

XXV) Hasandedić Hifzija: *Mostarske hadžije i neki običaji u vezi njihovog odlaska na hadž u Meku*, Glasnik VIS-a, Sarajevo, godina XXXVII/1974., broj 5 — 6, str. 214 — 218 i broj 7 — 8, strana 319 — 324.

XXVI) Hasandedić Hifzija: *Islamski spomenici u Trebinju*, Takvim za 1984. godinu, Sarajevo, str. 217 — 246.

XXVII) Hilić Hasan: *Muslimanski nadgrobni spomenici — nišani*, Preporod Sarajevo, godina III/1972., broj 51 od 15. oktobra 1972. godine.

XXVIII) Hj. M. i S. H. H.: *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XLII/1979., broj 5, str. 473 — 490.

XXIX) Hodžić Ibrahim: *Dženet i džehenem u muslimanskim narodnim pjesmama*, Islamska misao Sarajevo, god. I/1978., broj 1, str. 12.

XXX) Hodžić Ibrahim: *Muslimanske škole u Visokom (mektebi, medrese i ruždije)*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XLV/1982., broj 4, strana 381 — 392 i broj 5, str. 545 — 557.

XXXI) Hodžić Vehbija: *Sujevjerje — ostaci mnogoboštva (širka)*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXX/1967., broj 7 — 87, str. 302 — 309.

XXXII) Humo Hamza: *Od prelaza na islam do novih vidika*, Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903 — 1928., Sarajevo 1928. godine.

XXXIII) Ibni Hasan: *Muslimanski ženidbeni običaji u Zvorniku i okolini*, Islamska misao, Sarajevo, god. VI/1984., br. 64, str. 36 — 41.

XXXIV) Ibni Hasan: *Islam u muslimanskoj narodnoj pjesmi — Namaz, Zemzem, Sarajevo, god. VIII/1975., br. 9 — 12, str. 5.*

XXXV), Ibni Hasan:*Islam u muslimanskoj narodnoj poeziji*, Zemzem, Sarajevo, god. VIII/1975., broj 1 — 2, str. 10 — 11.

XXXVI) Ibni Hasan: *Dova u Toplici*, Islamska misao Sarajevo, god. VII/1985., broj 74, str. 32 — 33.

XXXVII) Ibrišić Adem: *Drevno muslimansko groblje u Glamoču*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXVIII/1965., broj 7 — 8, str. 291.

XXXVIII) Isaković Alija: *Biserje, Izbor iz muslimanske književnosti*, Zagreb, Stvarnost 1972. godine.

XXXIX) Jerlagić Salih: *Ženidbeni običaji muslimana u Duvnu*, Hrvatski dnevnik Zagreb, 27. aprila — 11. avgusta 1940. godine

XL) Jusić Muhammed: *Tradicionalne hatma-dova na Karičima*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XIII/1962., broj 7 — 9, str. 297 — 299.

XLI) Kadić Rešad: *Pobožne pjesme bosanskohercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1969. godine.

XLII) Kapetanović Mehmed-beg — Ljubušak: *Narodno blago*, ćirilićko izdanje, Sarajevo 1888. godine.

XLIII) Kapetanović Mehmed-beg — Ljubušak: *Istočno blago*, knjiga I, Sarajevo 1896. i knjiga II, Sarajevo 1897. godine.

XLIV) Kemura Sejfuddin: *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, separat, Sarajevo 1911. godine.

XLV) Kemura Scheich Sejfudin ef. und dr Vladimir Ćorović: *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslime aus dem XVII., XVIII und XIX Jahrhudnert*, Sarajevo 1912. (godine)

XLVI) Kemura h. Sulejman: *Zašto je dokinut zijaret u Gazi Husrevbegovoj džamiji u Sarajevu*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXIX/1966., broj 1 — 2, str. 1 — 4.

XLVII) Kreševljaković Hamdija: *Jurjevo (Sarajevo u Bosni)*, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 16/1911., sves. 1, str. 158 — 160.

XLVIII) Kreševljaković Hamdija: *Prusac i Ajvatovica*, „Narodna uzdanica", kalendar za 1936. godinu, Sarajevo.

XLIX) Kreševljaković Hamdija: *Sarajevo za vrijeme Austrougarske uprave (1878 — 1918)*, Sarajevo 1969. godine.

L) Kulenović Salih: *Janja — etnološka monografija*, Članci i građa Muzeja istočne Bosne, knjiga XIII, Tuzla 1980. godine.

LI) Kulenović Muhamed Fejzi-beg: *Muhamedanska ženidba u Bosni*, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 3/1898, sveska 1, str. 140 — 143., i knjiga 4/1899., sv. 1, strana 127 — 131.

LII) Latić Džemaludin: *Refleksije uz jednu muslimansku narodno-didaktičku pjesmu — Plakala je Hurija Rezija*, Islamska misao Sarajevo, god. I, broj 1/1978., str. 8 — 9.

LIII) Meramus: *Stara travnička groblja optužuju*, Preporod Sarajevo, god. III, broj 41 od 15. maja 1972. godine, str. 10.

LIV) Mujezinović Mehmed: *O islamskoj umjetnosti kod nas*, Preporod Sarajevo, god. III, broj 34, str. 10, od 1. februara 1972. godine.

LV) Mujezinović Mehmed:

— *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo 1974. godine, 559 strana, u izdanju Biblioteke „Kulturno nasljeđe" Sarajevo, knjiga I obuhvata područje Sarajeva.

— *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo 1978. godine, 515 strana, a obuhvata istočnu i centralnu Bosnu.

— *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo 1982. godine, strana 474, obuhvata Bosansku krajinu.

LVI) Mulabdić Edhem: *Ajvatovica*, „Narodna uzdanica", Kalendar za 1939. godinu, Sarajevo, str. 150 — 156.

LVII) Mulabdić Edhem: *Darul-muallimin*, „Narodna uzdanica", Kalendar za 1942. godinu, (preštampano u Glasniku VIS-a Sarajevo, godina XLII za 1979. godinu), broj 1, str. 49 — 54).

LVIII) Mulić Hamdija: *Povijest naše početne vjerske nastave*, Biser, god. III/1918., broj 9 — 10, str. 151 — 153, broj 11 — 12, str. 178 — 180 i broj 13 — 14, str. 215 — 217.

LIX) Mulić Hamdija: *Stari i novi mektebi*, Novi behar, Sarajevo, godina XII/1938 — 1939., broj 7 — 14, strana 95 — 100.

LX) Mulić Hamdija: *Mekteb u našim narodnim običajima*, Novi behar Sarajevo, godina XIII/1940., broj 13 — 18, str. 174 — 182.

LXI) Muris Dželaluddin (Bejtić Alija): *Muslimanski ženidbeni običaji u istočnoj Bosni*, Hrvatski dnevnik od 27. IV do 11. VIII 1940. god.

LXII) Nametak dr Abdurahman: *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Subotica 1981. godine.

LXIII) Nametak Alija: *Za obraz*, novele i legende, Zagreb 1942. godine.

LXIV) Nametak Alija: *Muslimanske mostarske uspavanke*, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 28/1932., sveska 2, str. 235 — 240.

LXV) Nametak Alija: *Narodne pripovijesti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo 1975. godine.

LXVI) Nametak Alija: *Hadisko porijeklo jedne dječje pjesmice u Mostaru*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXIX/1976., br. 5, str. 505 — 506.

LXVII) Nametak Hasan: *Hadžijska dova u Mostaru*, Glasnik VIS-a Sarajevo, godina VI/1938., broj 2, str. 71 — 75.

LXVIII) Nametak Hasan — Fehmi: *Bajramski običaji (Bosna i Hercegovina)*, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 21/1917., sveska 1, str. 148 — 152.

LXIX) Papić Mitar: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo 1972. godine, str. 198.

LXX) Proslava Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice u Sarajevu, 19. do 21. oktobra 1932. godine, Sarajevo 1932. godine (poseban broj glasnika VIS-a Beograd, god. I/1933., broj 4 — 5).

LXXI) Ramić Rizo: *Mistika Bajrama i bajramsko slavlje naših muslimana*, Hrvatski dnevnik Zagreb, novembar 1939. godine, Bajramski prilog.

LXXII) Redžepagić Muhammed: *Ezan i njegova uloga u društveno-vjerskom životu muslimana*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXXI/1963., broj 4 — 6, str. 169 — 180.

LXXIII) Rihtman Cvjetko i drugi: *BILTEN — Bibliografija folklorne građe u deset godišta Behara u izdanju Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu*, Sarajevo 1957. godine (litografsko izdanje).

LXXIV) Sadiković A. Alija: *Pitanje oblika naših nadgrobnih spomenika traži hitno rješenje*, Preporod Sarajevo, god. II, broj 23, od 15. avgusta 1971. godine, str. 7.

LXXV) Skarić Vladislav: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937. godine.

LXXVI) Smajlović dr Ahmed: *Mjesto uloga i značaj džamije*, Preporod Sarajevo, god. XV, broj 2/322, od 15. januara 1984. godine, str. 1 — 3.

LXXVII) Smajlović dr Ahmed: *Dženaza*, Preporod Sarajevo, god. XV, broj 24/344 od 15. decembra 1984. godine, str. 1.

LXXVIII) Smailović dr Ismet: *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977. godine

LXXIX) Sokolović Sinanuddin: *Obaveze roditelja prema djeci*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXXI/1968., broj 9 — 10, str. 362 — 377 i broj 11 — 12, str. 481 — 493.

LXXX) Sokolović Sinanuddin: *Islamski brak i međusobne dužnosti bračnih drugova*, Glasnik VIS-a Sarajevo, god. XXXV/1978., br. 7 — 8, str. 337 — 345.

LXXXI) Spomenica Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice, Sarajevo 1932., strana 168 plus XLIV.

LXXXII) Sulejmanović Mustafa: *Muslimanska ženska nošnja u Zvorniku (krajem XIX i početkom XX vijeka)*, Islamska misao Sarajevo, godina VIII, broj 87 za mart 1986. godine, str. 25 — 28.

XXXIII) Šabanović dr Hazim: *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF Orijentalnog instituta Sarajevo, knjiga II, Sarajevo 1951., strana 5 — 38.

XXXIV) Šarić Ismet: *Jurjev*, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 32/1939., sves. 1, str. 225 — 228 (U radu su opisani običaji o proslavljanju Jurjeva u okolini Stoca, Trebinja, Mostara, Čapljine i Ljubuškog).

LXXXV) Šeta Ferhat: *Propisi i običaji vezani za dženazu namaz*, Takvim za 1983. godinu, Sarajevo, str. 61 — 68.

XXXVI) Škaljić Abdullah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965. godine, strana 662.

XXXVII) Škapur Hasan: Važnost i uloga džamije, Takvim za 1969. godinu, Sarajevo, str. 61 — 71.

XXXVIII) Škapur Hasan: *Riječ o bajramima*, Takvim za 1973. godinu, Sarajevo, str. 45 — 56.

XXXIX) Traljić Mahmud: *Ramazanski običaji u Sarajevu*, El-Hidaje, godina VII, broj 1 — 2, strana 24 — 28, za 1944. godinu.

XC) Traljić Mahmud: *Hazif Ibrahim Proho (povodom 10-godišnjice)*, Takvim za 1978. godinu, str. 197 — 198, Sarajevo,

XCI) Traljić Mahmud: *Forma i sadržaj ibadeta u Gazi Husrevbegovoj džamiji*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, knjiga IX — X, str. 315 — 321, Sarajevo 1983. godine.

XCII) Traljić M. Seid: *Šaranje svijeća o mubareć večerima*, Jugoslavenski list Sarajevo, godina XXXI/1938., broj 237, str. 6, od 8. oktobra 1938. godine.

XCIII) Traljić M. Seid: *Muslimanski nadgrobni spomenici*, „Narodna uzdanica", Kalandar VIII za 1940. godinu, Sarajevo, str. 192 — 210.

XCIV) *Zbirka propisa Islamske zajednice i državnih propisa koji se primjenjuju u radu islamske zajednice*, pripremilo Starješinstvo IZ-e Bosne i Hercegovine Hrvatske i Slovenije, Sarajevo 1982. godine.

OBJAŠNJENJE ORIJENTALIZAMA

A

àbdest *(per.)* — ritualno pranje muslimana prije molitve.
abdèstluk *(per. — tur.)* — posebno mjesto u kući gdje se uzima abdest.
adâb *(ar.)* — lijepo ponašanje.
agàluk *(tur.)* — aginska titula ili njegovi posjedi.
àhar *(per.)* — štala, konjušnica.
ahdnáma *(ar. — per.)* — posebna dova koja se stavlja u kabur kod dženaze.
ahmeđija *(ar.)* — čalma, saruk od bijelog platna oko fesa koju nose islamski vjerski službenici
áje *(ájet) (ar.)* — citat ili rečenica u Kur'anu.
àkšam-nàmâz *(per.)* — prva večernja molitva
Alejhissèlâm *(ar.)* — Muhammed, a.s.
álem *(ar.)* — kuglasti i kalajsani ukras od bakra sa polumjesecom na vrhu koji se postavlja na munari i minberu džamije.
alèmdžija *(ar.-tur.)* — čovjek koji pomoću alema sakuplja priloge za izgradnju džamije.
alhamijádo (aljamiádo) *(špan. arapskog porijekla)* — književnost na narodnom jeziku pisana arapskim pismom, ili arapsko pismo prilagođeno glasovno narodnom jeziku.
álim *(ar.)* — učenjak, vjerski obrazovan čovjek.
amánet *(ar.)* — vjenčani dar, koji mladoženja daje mladoj na ime zaruka.
Âme *(ar.)* — početna riječ (i popularni naziv 78. sure Kur'ana zv. En-Nebe'
Amèntu billâhi, indec. *(ar.)* — početne riječi, a i tekst, na arapskom jeziku u kome se, u prvom licu, očituje osnovi islamskog vjerovanja.
ámin! interj. *(jevr.)* — uslišaj Bože! daj Bože!
amīnati *(ar. — sh.)* — za vrijeme učenja zajedničke dove izgovarati poluglasno (kod kišne dove glasno) „ámin!"
àshâb *(ar.)* — drug Muhammedov, a.s.

àšere *(ar.)* — jedan cjelovit odlomak iz Kur'ana oko desetak ajeta, ili jedno kraće poglavlje

àšikovati *(ar. — sh.)* — voditi ljubavne razgovore; udvaranje između momka i djevojke.

ašk *(ar.)* — ljubav, zanos, čežnja.

aškîlê, *adv. (ar. -tur.)* — s ljubavlju, u zanosu, srčano.

ašlàma *(tur.)* — vrsta plemenite okalemljene trešnje.

ašúre (hašúre) *(ar.)* — hošaf (kompot) koji se pravi na dan 10. muharrema svake hidžretske godine od raznovrsnih plodova i zrnastih prehrambenih proizvoda i žitarica. To se radi u znak sjećanja na spasenje Nuhovo, a.s. od potopa.

àvlija *(grč.)* — kućno dvorište ograđeno zidom ili tarabom, popločano ili kaldrmisano kamenom.

B

bábo *(per.)* — otac; isto što i baba.

bàjrak *(tur.)* — zastava, bajrak.

bajràktâr *(tur. -per.)* — zastavnik, onaj koji nosi bajrak.

bajràmluk *(tur.)* — bajramski dar, poklon, koji se daje o bajramima.

bàjram-nàmâz *(tur. -per.)* — posebna bajramska molitva koja se svečano obavlja prvog dana oba bajrama iza sabah-namaza i poslije izlaska sunca.

baklàva *(ar.)* — poznata slatka pita koja se peče o bajramima i zijafetima.

bèdel *(ar.)* — zamjenik u izvršenju hadždža o trošku onoga za koga se hadždž obavlja.

bedèluk *(ar. -tur.)* — zamjena u izvršenju hadždža.

bèjt *(ar.)* — dvostih; stih od dva dijela u arapskoj pjesmi koji se zovu „šatr" ili „misra'".

bèrber *(bérbo) (tal.)* - brico, frizer, koji se pretežno bavio obrezivanjem (sunnećenjem) muslimanske djece.

berićètli, indecl. adj. *(ar. -tur.)* — rodan, plodan, dugotrajan, sretan, blagoslovljen.

bèšika *(tur.)* — kolijevka.

bîna *(ar.)* — zgrada, kuća.

bînamâz *(per.)* — musliman koji ne obavlja namaz.

Bismîllah *(ar.)* — naziv stava „Bismillâhi-r-Rahmâni-r-Rahîm", a znači: „U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog."

bojàdisanje *(tur. -sh.)* — bojenje, farbanje, maljanje.
buhùrdâr *(ar. -per.)* — metalna kadionica u kojoj muslimani pale razne mirisave materije prilikom raznih islamskih svečanosti (mevluda, mubarek-noći i dr.).
búla *(tur.)* — muslimanska vjeroučiteljica, kaže se i muallima, hódža.
bùnâr *(tur.)* — vještački iskopana i podzidana jama iz koje se crpi podzemna voda; zdenac.
burùndžuk *(tur.)* — fina tanka svilena prozirna tkanina.

Č

čàtkija *(tur.)* — duvak, tanko svileno platno kojim se pokriva mlada.
čẽsma *(per.)* — česma; kaptirani izvor vode sa slavinama na koje prirodnim dotokom voda teče.
čevr̀ma *(čèvra) (tur.)* — zlatom ili srmom vezeni rubac od tankog bijelog platna.

Ć

Ćába (Kába) *(ar.)* — Sveti islamski hram u Mekki, kome se svi muslimani okreću kada obavljaju namaz i koji hodočaste prilikom obavljanja hadždža.
ćabùrtija *(ar. -tur.)* — prekrivač mrtvačkog tabuta (sanduka).
ćáhija *(tur.)* — okruglo pecivo od bijelog brašna, potkuhanog posebnim kvascem od nohuta (slanutak, slani grah).
ćefini *(ar.)* — mrtvačke haljine od bijelog platna. Rijetko se upotrebljava u jedini kao ćèfin.
ćilim *(per.)* — prostirač, tepih.
ćôrda *(per.)* — sablja.
ćõšak *(per.)* — ugao, kut, kiosk.
ćũrs *(ar.)* — govornica u džamiji sa koje se drži vaz (predavanje).

D

Dáru-l-muallimin *(ar.)* — naziv škole za obrazovanje muallima u mektebima u Sarajevu, koja je radila do 1914. odnosno 1918. godine.
dèrmân *(per.)* — spas, lijek, pomoć, put, izlaz.

dèrnek *(tur.)* — veselje, narodni zbor, svadba.
dîlber *(per.)* — dragan(a), miljenik(nica).
dòva *(ar.)* — molba Bogu; blagoslov; posebni vjerski skup koji se dugo vremena održavao, a u nekim mjestima i danas se održaje, čiji se vjerski dio sastojao od vaza (predavanja) i na kraju dove. Dova je završni čin mnogih islamskih obreda kada se oni obave.
dovádžija *(ar. -tur.)* — 1) lice koje čini dovu; 2) polaznik mekteba koji glasno, na čelu povorke, uči dovu prilikom ispraćaja i dočeka hadžija.
dòvište *(ar. -sh.)* — mjesto (lokalitet) obično u prirodi na kome se činile dove (kišne i godišnje).
dùvâr *(per.)* — zid.

Dž

džámija *(ar.)* — muslimanska bogomolja sa munarom.
džehènnem *(ar.)* — pakao
džemádu-l-èvvel *(ar.)* — peti mjesec islamske mjesečeve godine.
džèmâ'at *(ar.)* — skup ljudi koji zajednički obavljaju namaz; područje jedne džamije.
džèmâćilê *(ar. -tur.)* — skupno, grupno, zajednički (obavljati namaz).
džemátlija *(ar. -tur.)* — pripadnik, član ili učesnik jednog džemata.
džèmâtskî imâm *(ar. -sh.)* — imam matičar. Džematski imami su od 1928. do 1946. godine vodili matične knjige Muslimana na svom području.
dženáza *(ar.)* — muslimanska sahrana i sprovod
dženáza-nàmâz *(ar. -per.)* molitva (klanjanje) za mrtvog pred sahranu.
džènnet *(ar.)* — raj.
džèrràh *(ar.)* — koji liječi rane; hirurg; berber koji je vršio obrezivanje (sunnetluk).
džùba *(ar.)* — odora, mantija islamskih vjer. službenika.
džùma-nàmâz *(ar. per.)* — podnevna svečana molitva koja se obavlja petkom u podnevskom vremenu u džamiji.

Đ

đerz *(gerz) (per.)* — momak, mladić.
đûgum *(tur.)* — bakreni ovećí sud sa drškom i bez nosaća u kome se najčešće donosi, nosi i drži voda.
đùlsija *(per. -tur.)* — ružina voda.

E

El-Fátiha *(ar.)* — 1) naziv prve sure Kur'ana; 2) kada je ispisano na nišanu znači: „Prouči Fatihu!" (kao interjekcija).
El-Fèlek *(ar.)* — naziv 113. sure Kur'ana.
emánet *(ar.)* — dragocjenosti (insignije) koje se sastoje iz pojedinih stvari i predmeta koje se pripadale Alejhisselamu i Ka'bi.
En-Nâs *(ar.)* — naziv 114. sure Kur'ana.
Esmâu-l-Hùsnâ *(ar.)* — Lijepa Božja imena (ima ih devedeset devet).
Eúza *(ar.)* — naziv izreke koja se obavezno izgovara uz Bismillah prilikom učenja Kur'ana, a glasi: „E'úzu bi-l-Lâhi mine-š-šejtâni-r-radžîmi", a znači: „Utječem se Allahu, dž.š. od prokletog šejtana."
evlija *(evlijâh) (ar.)* — sveti čovjek; „dobri".
èzân *(ar.)* — poziv na namaz koji upućuje muezzin na arapskom jeziku s munare.

F

faiz *(ar.)* — kamata, dobit; faiz.
farz *(ar.)* — stroga islamska vjerska dužnost.
farzi-kifája *(ar.)* — stroga islamska zajednika dužnost svih muslimana jednog mjesta koju može obaviti jedna skupina ljudi, a ako je nitko ne obavi, onda su svi griješni, na primjer: klanjati dženazu umrlom muslimanu i dr.
Fatiha *(ar.)* — isto što i El-Fatiha (v.)
Feth *(ar.)* — naziv 48. sure Kur'ana.
fukarái-sâbirîn *(ar.)* — strpljivi i nenametljivi siromah koji ne prosi.

G

Gasulhàna *(ar. -per.)* — prostorija ili zgrada u kojoj se mrtvaci kupaju i spremaju po islamskim propisima za sahranu; mrtvačnica.

Hàdīs *(ar.)* — Muhammedova, a.s. tradicija (izreke, djela — praksa i prećutno odobravanje).
hadždž *(ar.)* — hodočašće i obilazak Ka'be i drugih svetih mjesta u Mekki i njezinoj okolini, a obavlja se u 12. mjesecu hidžr. godine
hàdždžija *(ar.)* — osoba koja obavi hodočašće svetih mjesta.
háfīz *(ar.)* — osoba koja zna cijeli Kur'an napamet.
hàjât *(ar.)* — hodnik ili predsoblje u starim bosanskim kućama.
hajīrli (hairli) interj. *(ar. -tur.)* — sretno, neka je sa srećom!
hajr *(ar.)* — sreća, dobro, korist.
hajr-dòva *(ar.)* — blagoslov.
halàliti se *(ar. -sh.)* — međusobno oprostiti jedan drugom, izmiriti se, preći preko svih međusobnih nesporazuma.
hàlka *(ar.)* — obruč, okrug.
hàlkai-zikr *(ar.)* — derviški obred učesnika posjedalih ukrug, a sastoji se u prizivanju Boga, dž.š. Njegovim „lijepim imenima", zatim u učenju odlomaka iz Kur'ana i pobožnih ilahija i kasida.
halva *(ar.)* — slatko jelo od upržnog pšeničnog brašna sa maslom i zaljeveno agdom od ukuhanog šećera ili jabukovog pekmeza.
hamàjlija *(ar.)* zapis, uvijen u platno ili u kožu; amulet, talisman; mala džepna knjižica sa izrekama (ajetima) iz Kur'ana i dovama.
hàmâm *(ar.)* — banjica u muslimanskoj kući, kupatilo.
hamàmdžik *(hamàndžik) (ar. -tr.)* — isto što i hamam.
hàmbâr *(per.)* — drvena gospodarska zgrada sa pregrađenim oknima bez tavana za smještaj i uskladištenje zrnaste hrane i žita; silos.
ham-pàmuk *(per.)* — vata, fini pamuk.
hanèdân *(per.)* — gostoljubiv domaćin.
hanīkâh *(per.)* — tekija s internatom za derviše. U Sarajevu je bio poznat Gazi Husrev-begov hanikah.
hàrem *(ar.)* — muslimansko groblje; džamijsko dvorište.
hàsura *(ar.)* — prostirač ispleten od šaše ili rogozine.
hàtma *(ar.)* — jedno čitanje (učenje) cijelog Kur'ana; završetak pohađanja mekteba; svečanost povodom prvog dječijeg završetka čitanja cijelog Kur'ana pred muallimom.

hàtma-dòva *(ar.)* — dova povodom završetka proučenog cijelog Kur'ana (hatme).
hazrèti, indecl. *(ar.)* — sveti, uzvišeni, poštovani. Stavlja se kao počasna titula ispred imena Allaha, svih pejgambera (Božijih poslanika), meleka, Alejhisselamovih drugova i dr.
hèfta *(per).* — sedmica, nedjelja dana.
hìdžra *(ar.)* — seoba Muhammeda, a.s. iz Mekke u Medinu, koje se dogodilo 16. jula 622. godine n.e., od koga dana se računa početak islamske ere, odnosno muslimanske mjesečeve (hidžretske) godine.
hifz *(ar.)* — naučiti napamet cijeli Kur'an po određenim pravilima (po tedžvidu).
hodža *(per)* — muslimanski vjeroučitelj, profesor, muderris i dr.
hòdžinica *(per. -sh.)* — hodžina žena.
húrija *(ar.)* — rajska (džennetska) ljepotica.

I

ibádet *(ar.)* — moljenje Bogu; izvršavanje vjerskih dužnosti kao što su: namaz, post, učiti Kur'an; obavljati zikr i sl.
ìbrîk *(per.)* — bakreni sud, obično kalajsan, za vodu s uskim grlom, na kome je kupast poklopac i drugim povijenim nosaćem.
Idu-l-adhâ *(ar.)* — Kurban-bajram.
Idu-l-fitr. *(ar.)* — Ramazanski bajram.
îftâr *(ar.)* — akšamsko mršenje i prestanak dnevnog posta; ramazanska večera, večernji ramazanski zijafet.
Ihlâs *(ar.)* — naziv 112. sure Kur'ana, ili zv. „Kul Huvellahu".
ikámet *(ar.)* — poziv na molitvu (namaz) u vidu ezana koji se uči pr[illegible] klanjanje farzova u namazu, bilo da se obavlja pojedi[illegible]no (kod muškaraca samo) ili da se obavlja zajednički (u džemâ'atu), koji obavlja (uči) muezzin (ako se klanja u džamiji), ili netko od prisutnih klanjača, ako se farz namaz klanja zajednički.
ikîndija-nàmâz *(tur. -per.)* — drugi po redu namaz (molitva) koji se obavlja na sredini vremena između podne i akšam-namaza.

ìkrâr *(ar.)* — odluka i objava o odlasku na hadždž. Otuda riječ „ikrariti", koja znači „donijeti odluku o odlasku na hadždž i obaviti prigodnu hadždijsku dovu pred odlazak na hadždž"

ìlmi-hàber *(ar.)* — ledični list koji je mladencima izdavao imam matičar (džematski imam).

ìmâm *(ar.)* — muslimanski vjerski službenik kome je osnovna dužnost da predvodi u skupnom klanjanju dnevnh i drugih namaza u džamiji.

Imámi-A'zam *(ar.)* — počasna titula poznatog šeri'atskog pravnika, osnivača hanefijske pravne škole (mezheba). Puno mu je ime Ebû Hanîfe Nu'mân ibn Sâbit (Kufa 699 — Bagdad 769).

imâm — matičar *(ar.- sh.)* — isto što i džematski imam (v.)

ìmânski šàrtovi *(ar. -sh.)* — šest osnovnih dužnosti islamskog vjerovanja.

imáre *(ar.)* — javna dobrotvorna kuhinja u kojoj su siromasi, putnici, učenici medresâ i određeni vakufski službenici (murtezika) dobivali besplatno hranu.

Inšìrâh *(ar.)* — naziv 94. sure Kur'ana.

islamski šartovi *(ar. -sh.)* — pet osnovnih islamskih dužnosti poslovanja.

ìsrâ' *(ar.)* — Alejhisselamovo obnoć putovanje od Mesdždidu-l-harama u Mekki do Mesdždidu-l-aksa'a u Jerusalimu u noći u kojoj se dogodio mi'radž.

i'tîkâf *(ar.)* — islamska tradicija da se zadnjih deset dana ramazana „zatvori" (osami) jedan ili više pobožnih ljudi u džamiji i provedu u ibadetu.

J

jàcija-nàmâz *(tur. -per.)* — peta po redu (druga noćna) dnevna molitva (namaz) koja se obavlja poslije akšam-namaza, kada se sunce potpuno smiri.

jàgluk *(tur.)* — duguljasti rubac od finog tankog beza zlatom izvezen u jednom uglu.

jàlija *(grč.)* — prazan prostor na periferiji grada, meraja.

jântahte *(tur. -per.)* — kaburske daske.

jàpija *(tur.)* — drvena građa za podizanje kuće.

já Rabbi! interj. *(ar.)* — O moj Gospodaru! O moj Bože!

Ja-sîn *(ar.)* — naziv 36. sure Kur'ana; Ja-sin.
Jètmiš bin tevhîd *(tur. -ar.)* — grupni obred (tevhid) u kome se, između ostalog, uči 70000 puta očitovanje: „Lâ ilâhe illallâh!" („Samo je Allah — Bog!").
Jèvmi-ašúre *(ar.)* — muslimanski praznik 10. muharrema, prvog arapskog mjeseca lunarne godine.

K

Kába (Ćába) *(ar.)* — Sveti hram u Mekki, prema kome se svi muslimani svijeta okreću kada klanjaju namaz.
kàbur *(ar.)* — grob, raka,
kàdija *(ar.)* — šeri'atski sudija.
kàjim *(ar.)* — vakufski službenik koji se stara o održavanju čistoće, opreme i osvjetljenja džamije.
kàlfa *(ar.)* — pomoćnik hodže u mektebu.
kàndilj *(lat.)* — uljana svjetiljka.
kàpija *(tur.)* — ulazna (obično dvokrilna) avlijska vrata.
kárija *(ar.)* — dobar učač i poznavalac pravilnog učenja Kur'ana.
kasîda *(ar.)* — poduža pjesma na arapskom jeziku, odnosno turskom ili perzijskom jeziku pobožnog sadržaja, u kojoj se neko hvali i uzvisuje. Ilahija *(ar.)* je kraća pobožna pjesma.
kàuk *(tur.)* — kapa od debele tkanine i oko nje omotana pouska čalma.
kesa *(per.)* — platnena vrećica sa uzlom i obašvom za novac.
Kèvser (ar.) — rijeka u raju; naziv 108. sure Kur'ana.
Kîbla *(ar.)* — strana svijeta na kojoj se nalazi Kaba u Mekki, prema kojoj se muslimani okreću u namazu.
kiráeti-sèb'a *(ar.)* — sedam priznatih varijanti učenja Kur'ana.
kna (ar.) — boja za kosu.
kòmaluk *(kòvanluk) (tur.)* — pčelinjak.
kòmšija *(kònšija) (tur.)* — susjed.
kùrrâ'-háfîz (kùrràh-háfiz) *(ar.)* — čovjek koji zna Kur'an napamet i uz to poznaje i uči ga na sedam priznatih varijanti.
Kùr'àn a.š. *(ar.)* — muslimanska sveta knjiga koja sadrži Božju objavu, objavljenu preko Muhammeda, a.s.
kùrbân *(ar.)* — brave ili goveče koje muslimani kolju kao žrtvu na Kurban-bajram.

Kuršùmlija-medrèsa *(tur. -ar.)* — Vjerska škola koju je, u čast svoje majke Seldžuke, podigao Gazi Husrev-beg u Sarajevu 1537. godine. Škola je prvobitno nosila ime „Seldžukija", a kasnije prozvana „Kuršumlija" po tome što je pokrivena olovom.

L

libáda *(ar.)* — vrsta gunja od tanke čohe sa širokim rukavima bez ukrasa.
lùtfi-dòva *(ar.)* — pobožna pjesma na arapskom ili turskom jeziku u značenju dove (molbe) za zaštitu i pomoć.

M

màhala *(ar.)* — sokak; stambena četvrt, naselje jedne ulice.
màhrama (màrama) *(ar.)* — ubrus, ručnik, peškir.
màhrûm učiniti *(ar. -sh.)* — lišiti, napustiti, uskratiti; ožalostiti, nažao učiniti.
màjdan *(ar.)* — rudnik.
màštrafa *(ar.)* — čaša, naročito čaša s ukrašenim staklom iz koje se služi i pije šerbe.
màštrafica *(ar. -sh.)* — mala čaša, čašica; naš deminutiv od maštrafa.
mèhr *(ar.)* — bračni obavezni dar posebne vrste na koji žena ima pravo u određenim slučajevima.
mèjit *(ar.)* — mrtvac.
mèjdân (megdân) *(ar.)* — boj, dvoboj.
mèkteb (mèhtef, mèjtef) *(ar.)* — početna muslimanska vjerska škola.
mèktebi - ibtidaïjja *(ar.)* — reformirana početna muslimanska vjerska škola.
melàići *(ar. -sh.)* — množina od meleć (vidi meleć).
mèleć (mèlek) *(gr.)* — anđeo.
mèrhûm *(ar.)* — umrli, pokojni.
mèsdžid *(ar.)* — muslimanska bogomolja (džamija), najčešće kod nas bez munare, skromnijih dimenzija, u kojoj se ne klanjaju, obično, svi namaski obredi, posebno bajram-namazi, džum'a-namaz. Inače, po Kur'anu, to je prvobitni i osnovni naziv za bogomolju, pored naziva džamija.

Mesnèvija *(ar.)* — naziv mističko-filozofskog spjeva u šest svezaka na perzijskom jeziku sa preko 25000 dvostiha (betova) od Mevlana Dželaluddina Rumije (1207 — 1273).
mèšet *(ar.)* — nišan, nadgrobni znak.
Mèvlûd *(ar.)* — rođendan Muhammedov, a.s. (muslimanski praznik).
mèzâr *(ar.)* — grob, kabur, raka.
mèzârje *(ar. -sh.)*, — **mezârluci, mezârluk** *(ar. -tur.)* i **mezarîstân** *(ar. -per.)* — groblje, harem.
mîhrâb *(ar.)* — udubljenje (niša) u pročelnom zidu džamije gdje imam klanja predvodeći džemâ'at u namazu.
mî'râdž *(ar.)* — Muhammedov, a.s. uspon u više sfere iz Mesdžidu-l-aksa'a u Jerusalimu u istoj noći u kojoj se dogodio i isrâ' (v.).
Mirâdžijja *(ar.)* — 1) spjev o Muhammedovom, as. mi'radžu; 2) svečanost povodom mi'radža učenjem spjeva Mi'radžijje i dr.
muàllim *(ar.)* — nastavnik u mektebu
mualîma *(ar.)* — nastavnica u mektebu; bula.
Muàvvizetéjn *(ar.)* zajednički naziv 113. i 114. sure Kur'ana.
mubáreć (mubárek) *(ar.)* veselje, slavlje.
mubárek-vèčêr *(ar. -sh.)* — odabrana i blagoslovljena večer.
mudèrris *(ar.)* — nastavnik, profesor medrese.
mudžèvvid *(ar.)* — nastavnik pravilnog učenja u Kur'anu.
mùftija *(ar.)* — najviši po rangu muslimanski vjerski službenik i funkcioner u jednom okrugu.
muhàfiz *(ar.)* — podučavalac i instruktor pred kojim kandidati za hafiza uče hifz.
muhàrrem *(ar.)* — prvi mjesec muslimanske mjesečeve godine.
Mùhri-Sulèjmân *(per. -hebrej.)* — crtež Sulejmanovog, a.s. muhura (pečata), Sulejmanov muhur.
mùhtâr *(ar.)* — starješina mahale ili sela; knez
mùhur *(per.)* — pečat, muhur.
mujèzin (muèzzin) *(ar.)* — džamijski službenik koji s munare „uči ezan" i objavljuje nastupanje vremena namaza i poziva na namaz, a u džamiji, kod zajedničkih namaza, obavlja određene pomoćne poslove, odnosno muezzini.

mukabèla *(ar.)* — glasno učenje Kur'ana u džamiji uz ramazan od strane više hafiza — učača, koje slušaju prisutni.
mukâva *(ar.)* — debela dugačka lojana svijeća.
munára *(ar.)* — visoki vitki toranj džamije sa kojeg mueezin uči ezan i poziva vjernike na namaz.
mùrâd *(ar.)* — želja, ispunjenje želje.
musâlla *(ar.)* — mjesto na kome muslimani jednog grada klanjaju pod vedrim nebom džum'u i bajram-namaze.
musèbbih *(ar.)* — jedan od učesnika u učenju tevhida u velikim džamijama
Mùshaf *(ar.)* — uvezani primjerka Kur'ana.
mutèkif *(ar.)* — čovjek koji se povuče u džamiju zadnjih deset dana ramazana u i'tikaf i provodi u ibadetu (molitvi).
mùtvak *(ar.)* — ljetna kuhinja.

N

nafile-nàmâz *(ar. -per.)* — dobrovoljni (neobavezni) namaz (molitva).
nàmâz *(per.)* — muslimanska molitva; namaz.
nàmazbez *(per. -ar.)* — šamija ili marama od posebnog platna kojom se muslimanka pokriva u namazu, zatim na mevludu, tevhidu itd.
nezr *(ar.)* — zavjet.
nĩćâh *(ar.)* — vječanje, brak.
nĩjâz *(per.)* — molba, potreba; onaj koji moli i želi.
nimet *(ar.)* — Božja blagodat, Božji dar.
nĩšan *(per.)* — 1) nadgrobni znak (kamen); 2) natjecanje u gađanju iz puške u cilj; 3) biljeg, dar koji se daje djevojci prilikom zaruka, vjeridbe ili prosidbe.

O

ògasuliti *(ar. -sh.)* — okupati i spremiti mrtvaca
oka *(ar.)* — stara mjera za težinu: 4 litre po 100 grama, odnosno 1,283 kg težine.
okùisati (okùjisati) *(tur. -sh.)* — učiti ezan.

P

pašàluk *(tur.)* — oblast kao područje jednog paše, zvanje paše.

peksìmit *(grč.)* — dvopek; pecivo u vidu pletenice od bijelog brašna zakuhano mlijekom; ćahija.
pèškìri *(per.)* — ručnik, ubrus, marama.
pìlâv *(per.)* — 1) jelo od gusto skuhanog pirinča, jerišta ili bungura; 2) svadba (nazvana po tome što je na svadbi po običaju glavno jelo pilav).
pìrinač (pìrinč) *(per.)* — riža.

R

rahle *(ar.)* — stalak posebnog oblika i izrade koji služi za stavljanje Mushafa prilikom učenja, sličan peštahti (klupi).
ràhmet *(ar.)* — Božja milost, milost uopće; rahmet predati — za umrlog zamoliti oprost i milost od Allaha, dž.š.
rahmètlija *(ar. -tur.)* — umrli, pokojni.
ramàzân *(ar.)* — naziv devetog mjeseca muslimanskog kalendara, mjesec muslimanskog posta.
rebiu-l-áhir (ar.) — naziv četvrtog mjeseca muslimanskog kalendara.
rebiu-l-èvvel *(ar.)* — naziv trećeg mjeseca muslimanskog kalendara, mjesec u kome je rođen Muhammed, a.s.
rèdžeb (rèdžep) *(ar.)* — ime sedmog mjeseca muslimanskog kalendara.
rèkât *(ar.)* — jedan osnovni dio namaza koji se sastoji od jednog stajanja (kijam), jednog poklona (ruku') i dvije sedžde.
Resulûllâh *(ar.)* — Božji poslanik; Kada se ne izgovara uz ime nekog drugog Božjeg poslanika, uvijek se misli na Muhammeda, a.s.

S

sàbah-nàmâz *(ar. -per.)* — jutarnja, prva po redu dnevna molitva, koja se klanja od zore pa do izlaska sunca.
sadakàtu-l-fitr *(ar.)* — posebno materijalno davanje u ramazanu, koje su dužni davati muslimani i muslimanke, a raspolažu određenom imovinom,; popularno se zove samo „vitre".
saff *(ar.)* — red, špalir. U safove se raedaju muslimani u džamiji prilikom obavljanja namaza za imamom.

sâhan *(ar.)* — bakreni tanjir.
sahifa (sajfa) *(ar.)* — stranica knjige.
salàvât *(ar.)* — 1) blagoslov na Muhammeda, a.s., učenje blagoslova naglas s munare kao obavijest da je netko umro.
sàlla *(ar.)* — isto što i salavat, a uči se pred džumanski podnevni ezan petkom. U nekim mjestima se izrazi salavat i salla obratno uzimaju od onog kako je naprijed navedeno.
sàndžak-beg *(tur.)* — pokrajinski namjesnik.
sèdžada (sèrdžáda) *(ar.)* — prostirač ili mali ćilim na kome muslimani klanjaju namaz, uče Kur'an i sl.
seferijja *(ar.)* — dobrovoljni namaz za sretan put, koji se klanja pred polazak na daleki put, ili inače.
sehàra *(ar.)* — drveni sanduk, obložen šarenim limom, ili izrezbaren ornamentima.
sèhûr *(ar.)* — ramazanski „ručak" prije zore i pred zapošćavanje.
sêlâm *(ar.)* — islamski pozdrav koji glasi: „Es-selâmu alejkum!" (Neka je mir s vama!); a selam u namazu glasi: „Es-selamu alejkum ve rahmetullahi!" (Neka je na vas spas i milost Božija!)
sèrgija *(tur.)* — prostirač na koji se „baca" (stavlja) novac prilikom prikupljanja dobrovoljnih priloga, u razne dobrotovorne svrhe, pred džamijom.
sèvâb (sevap) *(ar.)* — nagrada za učinjeno dobro i humano djelo.
sîbjan - mèkteb *(ar.)* — nereformisana početna vjerska škola u kojoj se obuka obavljala pojedinačno.
sòfra *(ar.)* — trpeza, sinija; jedna vrsta niskog stola za objedovanje za više osoba.
sofra-bòšča *(ar. -per.)* — prostirač ispod sofre na koju padaju mrvice i otpaci od jela.
sòfta *(per.)* — učenik medrese.
sòkâk *(ar.)* — ulica.
sùfarica *(per. -sh.)* — mali arapski bukvar, početnica za učenje arapskog pisma; deminutiv od riječi sufara.
sùnnet *(ar.)* — obrezivanje muslimanske muške djece.
sunnètluk *(ar. -tur.)* — veselje povodom obrezivanja djece.
sùnuf *(ar.)* — razred, vrsta, klasa.
súre *(ar.)* — poglavlje Kur'ana.

Š

šâbân *(ar.)* — naziv osmog mjeseca muslimanke mjesečeve godine.
šâhid *(šâhit) (ar.)* — svjedok.
šàrti (šàrtovi) *(ar. -sh.)* — glavni uslovi islamske vjere. Po nekoj klasifikaciji ima ih svega 33.
šènluk *(per. -tur.)* — veselje, slavlje uz pucanje iz pušaka.
šèrbe *(ar.)* — veselje koje traje od dovođenja mlade u mladoženjinu kuću pa do uoči svadbe (pilava); osvježavajući napitak od zaslađene vode s dodatkom nekog mirisa, po čemu je pred svadbeno veselje i dobilo ime „šerbe".
ševàklija *(ar. -tur.)* — krijesnica.
šèvvâl *(ar.)* — naziv desetog mjeseca muslimanske mjesečeve godine.

T

tàbut *(ar.)* — mrtvački sanduk kod muslimana bez poklopca.
tâlkīn *(ar.)* — određeni tekst na arapskom jeziku kojim se imam neposredno poslije obavljenje sahrane obraća mrtvome u grobu.
tèdžvīd *(ar.)* — pravila (priručnik) za pravilno učenje (čitanje) Kur'ana.
teferič *(ar.)* — izlet, provod, veselje u prirodi.
Tekásur *(ar.)* — naziv 102. sure Kur'ana.
tèkbīr *(ar.)* — izreka na arapskom jeziku kojim se veliča Allah, dž.š. koja glasi: „Allahu ekber, Allahu ekber, la ilahe illallahu vellahu ekber, Allahu ekber ve lillahi-l-hamdu." Značenje izreke na našem jeziku je: „Allah je najveći, Allah je najveći, samo je Allah — Bog, i Allah je najveći, Allah je najveći i samo Allahu pripada svaka hvala."
tèkija *(ar.)* — zgrada (dom) u kojoj se sastaju derviši i obavljaju svoje obrede (halkai-zikr).
tenèšīr *(ar.)* — sto na kome se kupa mrtvac kod muslimana prije sahrane.
tèpsija *(tur.)* — okrugla bakrena ili emajlirana posuda koja služi za pečenje pite (plića), ili za pečenje hljeba (dublja).
terávija *(ar.)* — noćna ramazanska molitva od 20 rekata koja se klanja u isto vrijeme kada i jacija-namaz.

tèspīh *(ar.)* — muslimanska brojanica od 33 ili 99 zrna, dok veliki tespih na koji se uči tevhid ima 999 zrna.
testèrača *(per. -sh.)* — nagrada u novcu koju su djeca davala hodži u mektebu prilikom održavanja hatme.
tetīma *(ar.)* — krilna prostorija u džamiji.
tèvbei-istīgfâr *(ar.)* — pokajanje i traženje oprosta od Boga za počinjene grijehe i propuste.
tèvhīd *(ar.)* — muslimanski pomen za mrtve, koji se obavlja grupno u kući umrle osobe ili u džamiji po posebnom ritualu.
tòpdžija *(tur.)* — osoba koja priprema i puca iz topa ili prangije.
tundžinâ-salàvât *(ar.)* — poseban blagoslov na Muhammeda, a.s. po kome se traži od Boga spasenje.
tùrbân *(per.)* — čalma, saruk, ahmedija.
tùrbe *(ar.)* — mauzolej, grobnica.
turundža *(ar.)* — vrsta naranče.

U

ûd *(ar.)* — vrsta mirisavog drveta za kađenje. Za ud se kod nas kaže i udagač. Riječ „ud" je indijskog porijekla.
ulèma *(ar.)* — učeni ljudi; kaže se i za pojedinca, npr., ovako: „On je velika ulema", umjesto: „On je veliki alim."
Ulèmâ-mĕdžlis *(ar.)* — Najviši islamsko vjerski organ s reisu-l-ulemom na čelu ranije u Bosni i Hercegovini, osnovan 1882. godine. To je potrajalo sve do 1959. godine, kada je osnovano Starješinstvo IZ-e.

V

vádžib *(ar.)* — drugostepena islamska dužnost.
vàkat *(ar.)* — vrijeme, doba, dospijeće.
vákif *(ar.)* — zavještač, osnivač vakufa (zadužbine).
vàktom, *adv. (ar. -sh.)* — na vrijeme, vremenom, u pravo vrijeme.
vakufnáma *(ar. -per.)* — zakladnica, povelja o uvakufljenju.
válija *(ar.)* — guverner jedne pokrajine (vilajeta) u bivšoj Turskoj Carevini.
vasijetnáma *(ar. -per.)* — oporučeno pismo, oporuka, testamenat.
vasimùhtâr *(ar.)* — izvršilac testamenta (vasijetname).

vâz *(ar.)* — propovijed, predavanje o vjeri.
vèčîl (vèkîl) *(ar.)* — pomoćnik, zastupnik.
vèfât *(ar.)* — spjev o smrti poznatih ličnosti iz islamske prošlosti, kao što su: Muhammed, a.s., članovi njegove porodice: kćerka h. Fatima i unuci Hasan i Husejn i dr.
vîtr-nàmâz *(ar. -per.)* — poseban namaz od tri rekata, koji se klanja zajedno s jacijom, odnosno teravijom uz ramazan.
vître *(ar.)* — isto što i sadakatu-l-fitr (v.).
vùdžûh *(ar.)* — poznati načini učenja Kur'ana, isto što i kiraeti-seb'a. (v.)

Z

zèkât *(ar.)* — imovinska obaveza koju je dužan podijeliti ili dati u određene svrhe imućan musliman od svoje imovine koja iznosi 2,5% godišnje, i to od imovine koja prekogodini.
zèmân *(ar.)* — vrijeme.
zijáfet *(ar.)* — gozba; svečani objed povodom nekog slavlja ili obilježavanja.
zijáret *(ar.)* — odavanje počasti vezano posjetom i obilaskom.
zijáret-gâh *(ar. -per.)* — mjesto ukazivanja počasti posjetom; kultno mjesto.
Zijáret šà'ri seádet *(ar.)* — posjeta i ukazivanje počasti Muhammedovim, a.s. emanetima, koja se obavlja 27. večeri ramazana, uoči Lejletu-l-kadra.
zîkr *(ar.)* — izgovaranje i prizivanje Allaha, dž.š. Njegovim lijepim imenima.
zu-l-hîdže *(ar.)* — naziv dvanaestog mjeseca muslimanskog kalendara.

Enver Mulahalilović je rođen u Gornjem Rahiću (srez Brčko) 1. februara 1916.godine. Otac mu je bio **Mehmed ef. Hulusija** a majka **Mejrema** (rođena **Mujagić**), porijeklom iz Bijeljine. Osnovnu školu i tri razreda niže medrese završio je u Brčkom, a 1930. godine odlazi na Gazi Hurev-begovu medresu u Sarajevo i završava je 1936.godine.

Enver Mulahalilović je čitalačkoj publici poznat po knjizi **Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini.** Ovo njegovo djelo, uz knjigu Antuna Hangija, do sada je najcjelovitiji prikaz vjerskih običaja kod nas. Knjiga je štampana 1988.godine, da bi odmah slijedeće godine doživjela svoje drugo prošireno izdanje.

Među njegove prvijence u pisanim radovima spada kratki napis o otvaranju džamije u Gornjem Rahiću, objavljen u 32. broju sarajevskog "Osvita" od 4. listopada 1942.godine. Iste te godine se pojavljuje kraća brošura **Kratka risala o vjersko-moralnom odgoju muslimana**, koju je izdala tuzlanska **El-Hidaja**. Autori su **Ibrahim Haki-ef. Čokić**, bivši tuzlanski muftija, muderis **Ševket-ef. Šabić**, te mladi **Enver-ef. Mulahalilović.**

Pravo, međutim, njegovo spisateljsko "razmahivanje" uslijeđuje nakon penzioniranja. Tada počinje plodnu suradnju sa sarajevskim vjerskim i kulturnim časopisima. Ponajviše objavljuje u **Glasniku RIZ, Šebi Arusu, Analima** Gazi Husrev-begove biblioteke... Iz toga je vremena poznata njegova kritička obrada djela **Izbor Poslanikovih hadisa, Jakuba Memića**, objavljena u nekoliko brojeva Glasnika RIZ. Važio je za jednoga od boljih poznavalaca hadisa kod nas, pa ga je stoga i pozvalo uredništvo Glasnika da uradi kritički osvrt na tek izdati IV tom **Buharijine** zbirke hadisa.

U Tuzlanskom listu Zmaj od Bosne (br.50) objavljen je njegov rad pod naslovom **Zaslužni alim iz vremena Austrije h.hfz. Jusuf Zijauddin-ef. Jahić (1859-1928).** ipak najveći broj njegovih radova je neobjavljen i leži u njegovoj privatnoj biblioteci. Vidno mjesto među njima zauzimaju radovi **Monografija o ulemi iz porodice Čokić i Muhammed Ruždija i njihovo mjesto u muslimanskoj alhamijado književnosti.**

Osim pisanih djela iz bosanskomuslimanske kulturne i vjerske prošlosti, Enver Mulahalilović je predano radio na reaktiviranju rada **Behrem-begovih zadužbina** u Tuzli , pa se može komotno reći da je on, zajedno sa rahmetli **Ahmedom Mešićem**, osposobio za rad **Behrem-begovu biblioteku**, koja sada djeluje pri Odboru Islamske zajednice u Tuzli. Ponovnim pokretanjem rada tuzlanske medrese, koja, također, nosi ime ovoga velikog dobrotvora iz povijesti Tuzle, Enver ef. je izabran za počasnoga člana njezina Nastavničkog vijeća. To svoje članstvo je "opravdao" darivanjem vrijednoga rada ovoj ustanovi u kome je iznio i podatke o njezinom historijatu i predavačima koji su na njoj radili. A općinskim vlastima u Tuzli dostavio je spisak velikih muslimanskih imena iz povijesti grada pred izmjenu naziva ulica.

Enver Mulahalilović se nije razdvajao od knjige i pera sve do svoga posljednjega dana. A taj dan je bio 15. novembar 1993. godine. Rahmetullahi alejhi !

Sevret M. Čehajić

SADRŽAJ

UVODNE NAPOMENE 5

ROĐENJE DJETETA I NADIJEVANJE IMENA 11

SUNNETLUCI 13

HATME I ISPITI U MEKTEBIMA 18
Općenito o mektebima 18
Hatme u sibjan-mektebima 21
Završni ispiti u mektebi-ibtidaijjama 24
Završni ispiti na vjerskoj pouci danas 27

IZGRADNJA KUĆE I USELJENJE 29

IZGRADNJA I OTVORENJE DŽAMIJA 33
O džamijama općenito 33
Izgradnja džamija 36
Otvaranje džamija 36

NIĆAHI 40

MUSLIMANSKI PRAZNICI 50
Nova hidžretska godina 50
Mevlud 51
Ramazanski bajram 54
Kurban-bajram 55

MUBAREK VEČERI 62
Lejletu-l-regaib 62
Lejletu-l-mi'radž 62
Lejletu-l-berat 63
Lejletu-l-kadr 63
Mi'radžijje 64
Zijaret ša'ri se'adet 64
Ostale mubarek-večeri 67

RAMAZANSKI OBIČAJI 68
Pripreme 68
Mukabele 69
Oglašavanje početka i prestanka posta 70
Ramazanski vazovi 71
Učenje salavata 72
Teravih-namaz 73

Učenje ilahija 75
Iftari 76
Ramazanska jela 77
Ramazanska sijela 77
I'tikaf 78
Sadakatu-l-fitr 79
Zekat 79

IKRARI 81

DOVE 91
Općenito o dovi 91
REDOVNE DOVE 91
Uspavanke 91
Dove pred spavanje 93
Dova u narodnoj predaji 94
Godišnje dove 94
PRIGODNE DOVE 99
Hafiske dove 99
Kurahske dove 101
Kišne dove 102
Obične kišne dove 104
Kišne dove na kamenčiće 106

DŽENAZA 108
Objavljivanje dženaze 108
Obavljanje i klanjanje dženaze 109
TEVHIDI 112
Ostali običaji kod dženaze 115

NIŠANI 121

PALJENJE SVIJEĆA 126

ZAVRŠNA RIJEČ 129

BILJEŠKE 131

BIBLIOGRAFIJA 136

OBJAŠNJENJE ORIJENTALIZAMA 142
SADRŽAJ 159